

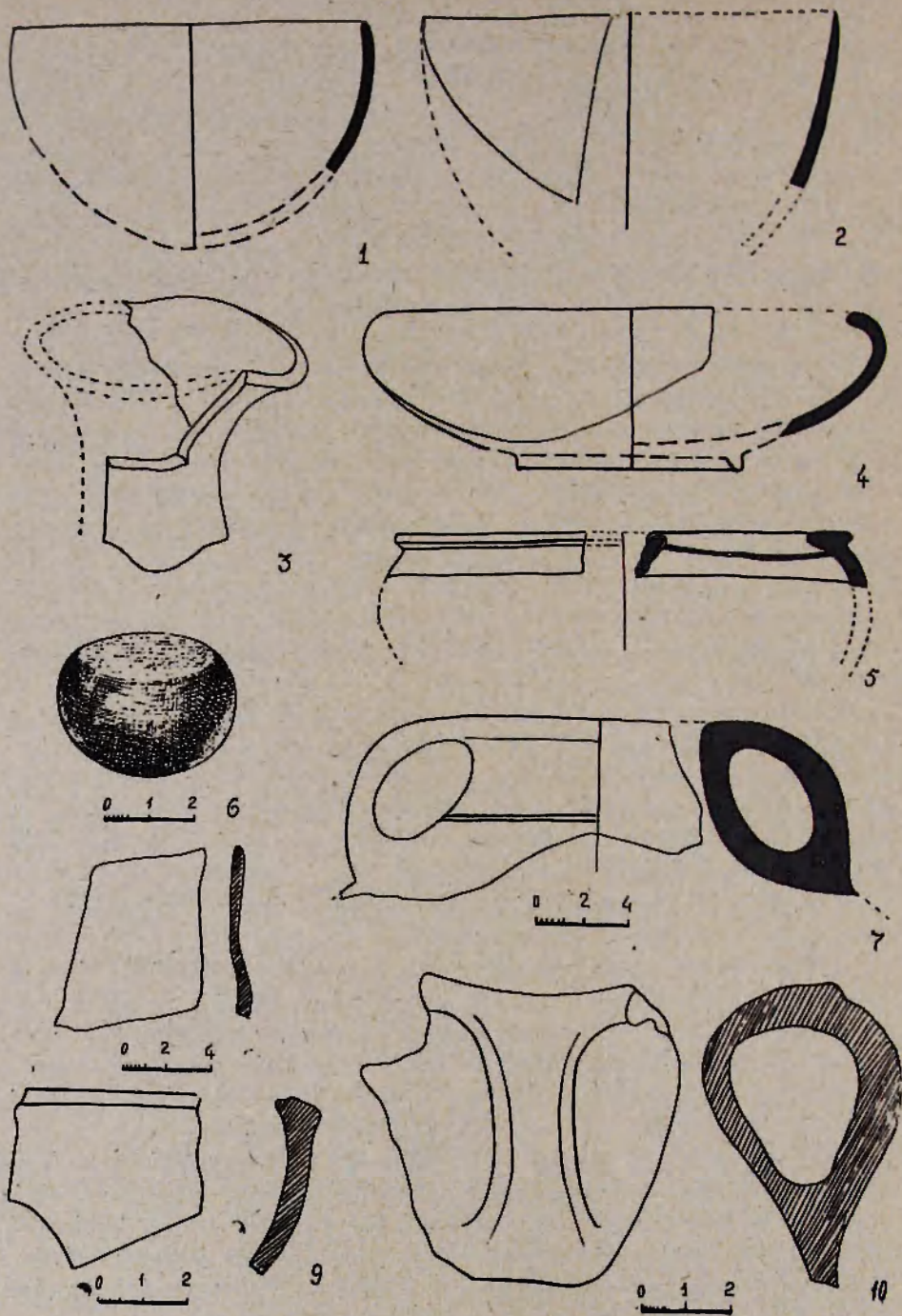
III. ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ, ԶԵՆՔՆԵՐ, ԶԱՐԴՆԵՐ, ԿՆԻՔՆԵՐ ԵՎ ԱՅԼ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ

Դամբարանադաշտում հայտնաբերված աշխատանքային դործիքներից ուշագրավ են լծակավոր աղորիքներն ու երկանքները: Այսանդ ջարոմնակում են հանդիպել նաև սովորական, ավանդական աղորիքներ, Ըստ երևույթի, նրանք հարատեել են նոր ձևերի հետ միասին: Մեծ թիվ են կաղմում լծակավոր աղորիքները, որոնք բոլորն էլ պատրաստված են ծակոտկեն ռազալից (տախտ. XXIX, նկ. 55, 3-5): Վերջինս շատ հարմար էր այդ նպատակի համար, որովհետև ողորկ քարերով աղալը շատ դժվար էր: Այդ պատճառով Հունաստանում և հունական դադութներում ողորկ քարերից պատրաստված աղացների տակ ակոսներ են արվում: Լծակավոր աղորիքներն ունեն 35—45 սմ երկարություն, 18—26 սմ լայնություն և 6—16 սմ բարձրություն: Դրանք տարբեր ձևերի են՝ օվալաձև և համեմատաբար ուղղանկյուն, վրան երկայնքով արված ակոսները նույնպես տարբեր խորության ու լայնքի են (խոր. 3—8 սմ, լայն. 5—8 սմ): Աղորիքները երկու ծայրին կողքերից ունեն փոսիկներ 3—4 սմ խորությամբ, 5—6 սմ լայնությամբ, որոնց օդնությունամբ ամրացվել են վրայի ակոսի մեջ դրված լծակները: Աղորիքներից մի երկուսը, լծակներն ամրացնելու համար ունեն վրայի փոսիկների հետ միացնող, լրացուցիչ անցքեր: Նման աղորիքներ շատ են հայտնաբերվել Հայաստանի մ. թ. ա. IV—I դդ. շերտերից, ըստ որում, լծակներն ամրացնելու համար արված տարբեր հնարանքներով:

Լծակի երեսան զալը խթանեց աղալու-տրորելու դործիքների հետագա դարդացմանը, որն ի վերջո հասցրեց պտտվող կլոր երկանքի առաջացմանը: Լծակը փոխեց սլրիմիտիվ աղորիքի շարժման ձևը, հնարավորություն տվեց մեծացնելու ներքին քարը, ուստի անհամեմատ ավելի արտադրանք կարող էր տալ: Այն առաջանալով մ. թ. ա. VI—III դդ., հարատեել է, մյուս ձևերի հետ միասին, մինչև մ. թ. առաջին դարերը:

Արտաշատի դամբարանների պեղումները նոր նյութեր ավելցին նաև Գառնիի պեղումներից հայտնի, լծակավոր աղորիքի ավելի դարգացած ձևերի վերաբերյալ: Դրանք լծակավոր աղորիքից կրկնտևի մեծ են և լծակի տակ երկարուկ անցք ունեն, թեք կտրած եղրեր, հացահատիկը վրան արված փոսից, առանց աշխատանքը դադարեցնելու, ուղղակի երկու քարերի արանքը

¹ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Երկանքի առաջացումը ըստ Գառնիի պեղումներից հայտնաբերված նյութերի, ՊՐԶ, 1964, № 1, էջ 264 և հա., առաջ. 1, ա, գ, 2, ա:

в. 21. 1-10—фрагм. № 40

լցնելու համար (վրայից՝ լայն. 32—35 սմ, տակից՝ 40—50 սմ, բարձր. 10—15 սմ, վրայի տկոսի լայն. 6—8 սմ, նկ. 55, 1)։ Լծակն ամրացվել է նույն եղանակով, ինչ որ լծակավոր աղորիքներին։

Հրվող Լրկանքները նույնպես նորութուն չեն. տյգպիսիք հայտնաբերվել են Գառնիում², սակայն Արաաշաաի օրինակները ավելի վարպետորեն են պատրաստված, ունեն դասական ձևեր և չնչ դիջում հունական նման երկանքներին։

Անցած լծակավոր աղորիքներից հրվող Լրկանքներին այնքան երկար ժամանակ չպահանջեց, ինչպես պրիմիտիվ աղորիքներից լծակավորին անցնելը, որովհետեւ այս շրջանում Հայաստանի դարդացման բարձր աստիճանի վրա ցանկնով, ավելի սերտ կապերի մեջ էր հարեան հելլենիսական երկրների հետ։ Հրվող երկանքները հանդես գալով մ. թ. ա. II—I դդ. իրենց դուրսբերող շարունակում են մինչև III—IV դդ.։

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Արտաշատի արեելյան և արեւմտյան դարարանադաշտերում հայտնաբերված իրենց առանցքի շուրջ պտավող յուրօրինակ երկանքները, որոնք առաջին անգամ են հանդիպում (տախտ. XXI₁X₂, XXXI_{1,2}, XXXI_{1,2}, նկ. 55, 2, 6, 7)։ Դրանք ուղիղ կամ թեք կողերով շրջանաձև քարեր են, վրան բարձր եղբերով շրջափակված լայն ակոսով (տր. 36—40 ում, բարձր. 12—15 սմ)։ Շրջանաձև անցքը (լայն. 4,5—5 ում) ծառայել է վրայի հաջահատիկն երկու քարերի արանքը լցվելու համար։ Պտտելու ձողն ամրացվել է կողքերին և վրան արված երկուսնաւն անցքերի օղնությամբ, որոնց մեջ պահպանվել են կապարով ամրացված երկաթե ձողերի մնացորդները, այսինքն՝ ամրացվել են նույն ախնիկայով, ինչ որ Գառնիի ամրոցի պարսպի և տաճարի քարերը։ Սրանք հրվող երկանքների անմիջական շարունակութունն են։ Այստեղ կոնստրուկտիվ, կարեւոր վերափոխութունն այն է, որ հրվող երկանքի հորիզոնական լծակը ուղղահայաց է դարձված, այն ամրացվել է եղրին մոտ։ Այնուհետեւ, վրայի և տակի քարին տրված է շրջանաձև աեսք, պլանիս չխանդարելու համար, երկուսն էլ համապատասխանաբար կոնաձև ակոս և թումը ունեն, որպեսզի համակենարոն պտուլտն ապահովեն։

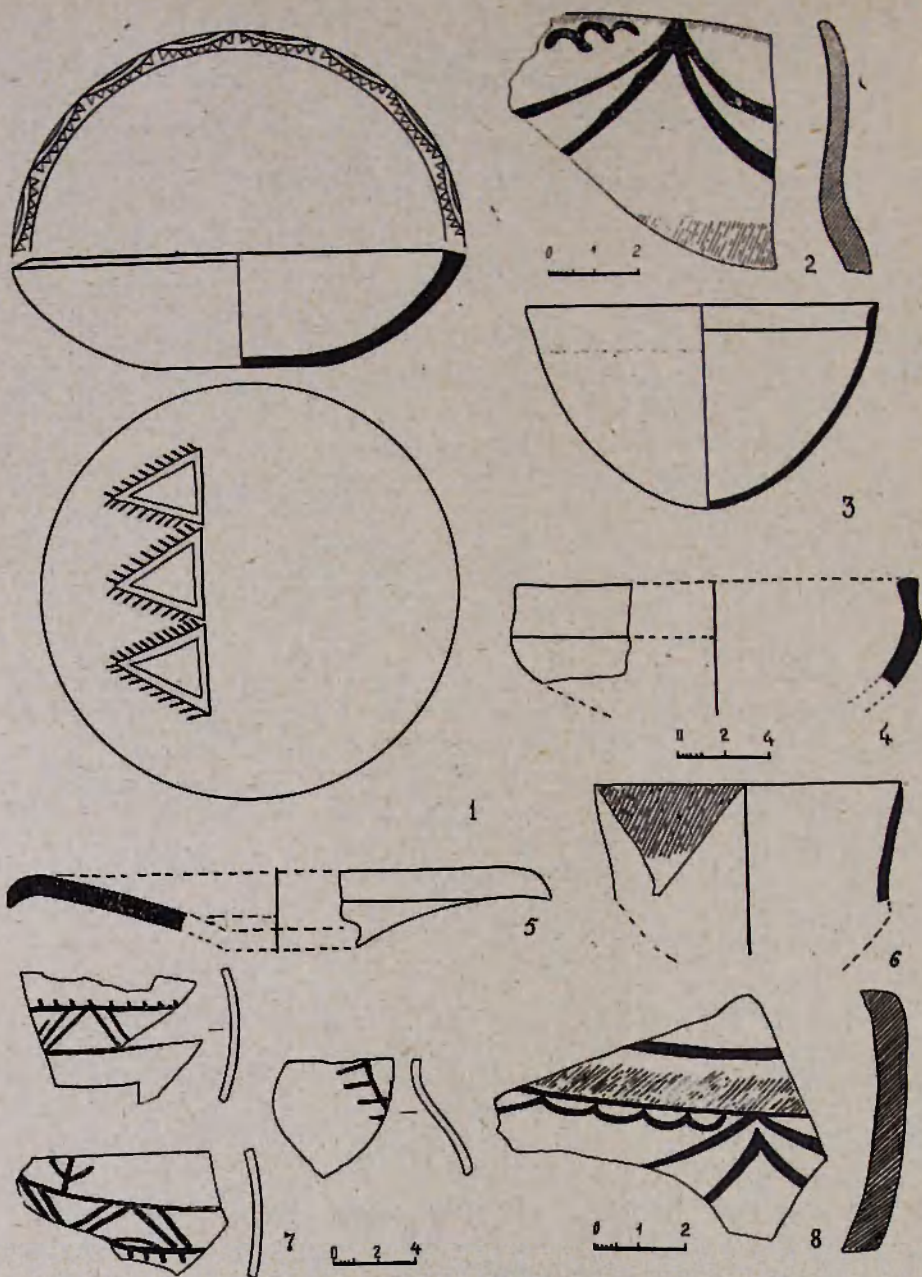
Կոնաձև երկանքների տակի և վրայի քարեր գտնվել են Գառնիում, Հացավանում³։

Այդ տիպի երկանքների արտադրողականութունն անհամեմատ բարձր էր հրվող երկանքներից։ Սրանք, հավանաբար, հանդես են գալիս մ. թ. առաջին դարում։ Հետադաշում, տակի քարի կենտրոնում ավելացվում է սոնին, ուղղահայաց ձողը ամրացվում ուղղակի վրան, ձգոր մոտ և փոքրացվում է վրայի քարը, դրանով իսկ հեշտացվում է պատելը։ Այս փոփոխութուններով այն հարատեում է մինչև IV—V դդ., երբ երկանքների աշխատող մակերեսներն աստիճանաբար հորիզոնական տեսք են ստանում։

Արտաշատի երկանքները ձայնակցում են Խարակսից (մ. թ. ա. I դ.),

² Նույն անդում, էջ 266—270, տախտ. 2, բ, գ, 3, ա—բ։

³ Նույն տեղում, էջ 270—272, տախտ. 4, ա—բ։

Ил. 22. 1-8—фрагм. № 40

Օլվիայից (I—III դդ.). Կերչից և Հյուսիս-մերձսևծովյան մյուս հնավայրերից հայտնաբերված երկանքների հետ⁴:

Այսպիսով, Արտաշատի դամբարանադաշտերում և ընդհանրապես Հայտնաբերված աղալու գործիքները լրացնում են մեր գիտելիքները մինչև այժմ հայտնի, անտիկ ջրչանի աղալու տեխնիկայի մասին և ավելի լավ պատկերացում ապաստանելու տոաջացման վերաբերյալ:

Քարե գործիքների մեջ հետաքրքիր են նաև սանդեբր, որոնք պատրաստված են ռադալտից: Սանդեբրն այն գործիքներից են, որոնք ընդհանրապես, գտրեր շարունակ, էական փոփոխությունների չեն ենթարկվել, հիմնականում փոխվել են չափերը: Արտաշատի սանդեբրը դրսից նույնպես մշակված են և երբեմն շրթի մոտ ունեն երկու խուլ կանթ, գրանով իսկ տարբերվելով նախորդ և հաջորդ շրջանի սանդեբրից: Այդպիսի սանդեբր հայանի են Հյուսիս-մերձսևծովյան հնավայրերից⁵:

Այսպիսով, անտեսություն մեջ կարևոր դեր խաղացող այդ երկու գործիքները՝ երկանքն ու սանդը, անտիկ ջրչանում լուրջ փոփոխություններ են կրում. և պայմաններ ստեղծում նրանց հետագա նաաարեղադործման համար:

Աշխատանքային քարե գործիքների թվին են պատկանում նաև սրաքարերը: Դրանցից մեկը, թուխ քարից պատրաստված, գտնվել է հարավ-արևելյան դամբարանադաշտից (դամբ. № 11, նկ. 5, 3, 15, 3): Այն կեսից թերի է, օդատագործելու հետևանքով կենարոնական մասը խիստ մաշված, մյուսը՝ ըլրի վրա ռացված դամբարանից է, ռարակ, երկար (ծայրը թերի), կողքից կախելու համար արված անցքով (նկ. 50, 3): Այն ևս ռավականին օդատագործված է:

Հայանաբերվել են նաև քառանկյուն և երկարուկ ձևի, թուխ, ամուր քարից պատրաստված կոկիչներ, որոնց մակերեսներն աշխատեցնելու հետևանքով փայլուն, ողորկ աեսք ունեն (նկ. 21, 3, 39, 11): Կոկիչներն օգագործվել են խեցեգործության մեջ:

* * *

Արտաշատի դամբարաններում քիչ են հայանաբերվել մետաղյա աշխատանքային գործիքներ՝ զենքեր, դարդեր, կնիքներ: Աշխատանքային գործիքներ և, հատկապես, զենքեր Հայաստանի անտիկ դամբարաններում ընդհանրապես քիչ են հանդիպում:

Աշխատանքային գործիքներից հետաքրքրության արժանի է հարավ-արևելյան դամբարանադաշտից գտնված (դամբ. № 44), երկաթյա պոչով (կտրվածքում կլոր), տափակ, աստիճանարար լայնացող ըրանով թիակը (նկ. 29¹⁰, պահպ. մասի երկ. 21,5 սմ, ըրանի լայն. 4,7 սմ, պոչի ար. 2 ոմ): Ծիշա նման երկաթյա երկու թիակ դտնվել է Արմավիրի հելենիստական շերտից, որոնց պոչն ավարտվում է կոնիկով⁶: Ծնթադրվում է, որ այն կապված

⁴ Այն մասին ռոակնությունը աես նույն տեղում, էջ 272:

⁵ В. Д. Блаватский, Античная археология Северного Причерноморья, М., 1961, рис. 9.

⁶ Գ. Ա. Տիրացյան, Հնագիտական աշխատանքները Արմավիրում, ԼՀԳ, 1973, № 5, էջ 99,

է հաց թխելու դործողութիւն հետ: Նրա կեռ ծայրը թոնրից հացերը հանելու համար են, ինչպիսիք մեր գլուղերում հաց թխելիս օգտագործում են մինչև տոյսօր, իսկ լայն ընդհանուր քերում էին պաաները:

Դա շատ հավանական է. որովհետև թաղման ծիսակատարութեան համար տարել են սանգեր, աղորիքներ, տեղում հացահատիկ աղալու և թխելու համար: Արտաշատի VII բլրի վրա բացված ակով թոնիրները հավանաբար ծառայել են նաև հաց թխելու համար և միաժամանակ պատկերացում են աալիս նման թոնիրների կառուցվածքի մասին:

Այս թիակներն է հիշեցնում Արգիշտիխինիլիում գտնված երկաթյա, գրեթե քառակուսի տափակ բերանով թիակը⁷: Հավանական է, որ վերջինս նույնպես ծառայել է այդ նպատակի համար:

Արտաշատի թիակը իր հետ գտնված խեցեղեն անոթներով թվագրվում է I—II դարերով:

Կենցաղալին առարկաներից ուշագրավ են երկաթյա մկրատները, որոնք գտնվել են նույն գամբարանադաշտից: Նրանցից մեկը տափակ պոչով է (դամբ. № 24) և ունի շաա պտրդ կառուցվածք (նկ. 122, երկ. 16 սմ, շեղրի երկ. 8,3 սմ, շեղրի լայն. 2 սմ, աափակ պոչի լայն. 2 սմ): Սա նման երրորդ մկրատն է Հայաստանից: Ընշտ այգպիսի մկրատներ գտնվել են Գառնիում⁸, № 121 դամբարանից և ամրոցի պեղումներից⁹ (մ. թ. I—II դդ.), միայն վերջիններս թերի են: Արտաշատի մյուս մկրատը (դամբ. № 42) ալլ ձևի է, պահպանվել է նրա ընդհանի մի մասը (երկ. 4 սմ): Այն նեղ է և նման է Արևմտյան Հայաստանում (Աշվան) դամբարանից գտնված մկրատին¹⁰: Այն հիշեցնում է ժամանակակից մկրատները:

Մկրատները լայնորեն աարածված են եղել անտիկ շրջանում և հաաանաբերվել են շաա հուշարձաններում: Վրաստանում¹¹ (II—III դդ.), Աղբբջանում¹² (Մինգբշաուրում), կարասային թաղումներից, Հյուսիսային Իրանում¹³ (I—III դդ.), Տանախում¹⁴ (III դ.) գտնված մկրատները ճիշտ նույնն են, ինչ որ Արտաշատի № 24 դամբարանի և Գառնիի մկրատները, միայն Մինգբշաուրի մկրատի պոչը օղակաձև է:

Մկրատներն օդտադործվել են տարբեր նպատակներով՝ տնտեսութեան մեջ, կենցաղում և բժշկութեան մեջ: Արտաշատի մկրատներն իրենց չափերի

նկ. 4. նույնի՝ Արմավիրի պեղումները, 129, 1974, № 12, էջ 65, նկ. 3 դ, ձախից առաջինը:

⁷ А. А. Мартыросян, Аргнштнхннлп, рнс. 876, первый с левой стороны.

⁸ «Гарнн», V, стр. 102, рнс. 33, а.

⁹ «Гарнн», II, рнс. 126, первый с левой стороны.

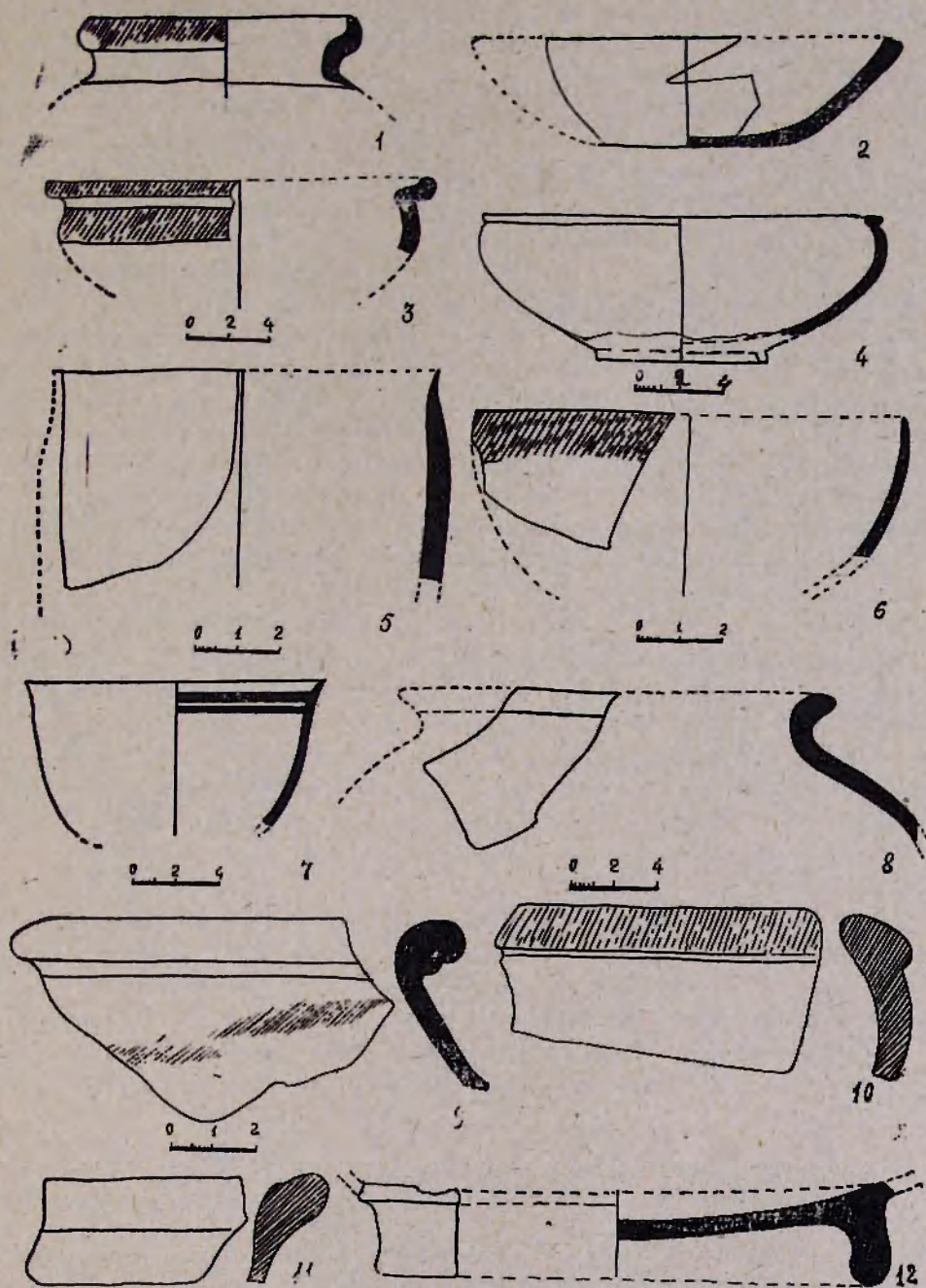
¹⁰ D. French, Asvan Excavations, 1969, KP, 1969, *Actlottles*, Ankara, 1971, ser. 1, № 2, pl. 302.

¹¹ О. С. Гамбашидзе, Бнчвннта (Итоги раскопок 1958 г. на участке археологической экспедиции), МАГК, IV, Тбилиси, 1965, стр. 124, табл. 1, 4.

¹² С. М. Казиев, Альбом кувшинных погребения Мпнгечаура, Баку, 1960, стр. 25, табл. XXXVI, рнс. 3.

¹³ Toshihiko Sono and Shinji Fukai, Dailaman III, Tokyo, 1968, p. 62, pl. XLII, 10, XXXVI, 9.

¹⁴ Д. Б. Шелов, Нижне-Донская экспедиция в 1962—1963 гг., КСИА, вып. 107, 1966, стр. 94. рнс. 34, 7.

Նկ. 23. 1-12—դամբ. № 40

պատճառով կարող էին օդտագործվել, հավանաբար, միայն կենցաղում: Արաաշատի № 24 դամբարանի մկրաար հարակից նյութերով կարող է թվագրվել մ. թ. I դարով, Կարելի է ենթադրել, որ մկրատների այդ ձևը հանդես է գալիս հելլենիստական շրջանում և գոյատևում է նաև մ. թ. առաջին դարերում: № 42 դամբարանի մկրատը պատկանում է մ. թ. I—II դարերին: Այն վերոհիշյալ Գառնիի և Արաաշատի մկրատների ավելի զարգացած ձևն է:

Ջենքերից հեաքըքիը է երկաթյա նիզակի ծայրը (երկ. 19 սմ), որն ունի երկար, խողովակաձև կոթառ (հարավարևելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 56), դեպի երկու կողմն աստիճանաբար բարակող ընդհանր (նկ. 33, 4, 5):

Նիզակներն անտիկ աշխարհում ամենատարածված զենքերից էին: Այդպիսիք հայտնաբերվել են և՛ Հայաստանում, և՛ հարևան երկրներում: Նիզակներ շատ են հայտնաբերվել Արմավիրի, Արտաշատի միջնաբերդերից, Գառնի ամրոցից, Գառնիի և Սիսիանի դամբարաններից, որոնք հիմնականում միջնաշրջի ունեն, սակայն նրանց մեջ հանդիպում են նաև մեր նիզակի նմանները: Այն ձայնակցում է Գառնիի¹⁵, Սիսիանի դամբարաններից (3 հատ) և Արտաշատի I բլրի պեղումներից, շինարարական երկրորդ շրջանի շերտերից (1971 թ. № 41, 1972 թ. № 171, 192, 330) գտնված նիզակների հետ: Այսպիսով, Արտաշատի դամբարանի նիզակը նույնպես, կարող է թվագրվել մ. թ. ա. I դարի վերջով և մ. թ. I դարի սկզբով: Այդ թվագրմանը շին հակասում նույն դամբարանից գտնված խեցեղեն իրերը:

Մյուս զենքը, նույն դամբարանից գտնված, տեղի սնամեջ ծայրն է (նկ. 30, 1, երկ. 7, 2 սմ, լայն. պոչի մասում 2, 3 սմ): Տեղը նույնպես Հայաստանում տարածված դինաանականներից մեկն է և հաճախ է հանդիպում Արմավիրի¹⁶, Արտաշատի, Հացավանի¹⁷ պեղումներից:

Արտաշատը դամբարաններից հայտնաբերվել են նաև երկաթյա կոռ սլով (ծայրը թերի) մի դաշույն (նկ. 8, 2, հարավարևելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 17, պահպ. մասի երկ. 12 սմ, շեղքի լայն. 2 սմ) և մի քանի նեաաալաք, որոնցից միայն մեկի ձևի մասին կարելի է քիչ թի շաա պատեհրացում կաղմել:

Դաշույնը երկսայր է, նման դաշույնները ընդորշ են անաիկ շրջանի համար և շատ են գտնվել Գառնիի¹⁸, Արաաշատի և Արմավիրի բլուրներից, որոնք պահպանում են մ. թ. ա. II—մ. թ. II դդ.: № 17 դամբարանի դաշույնը իր հետ հայտնաբերված խեցեղեն իրերով թվագրվում է մ. թ. I—II դարերով:

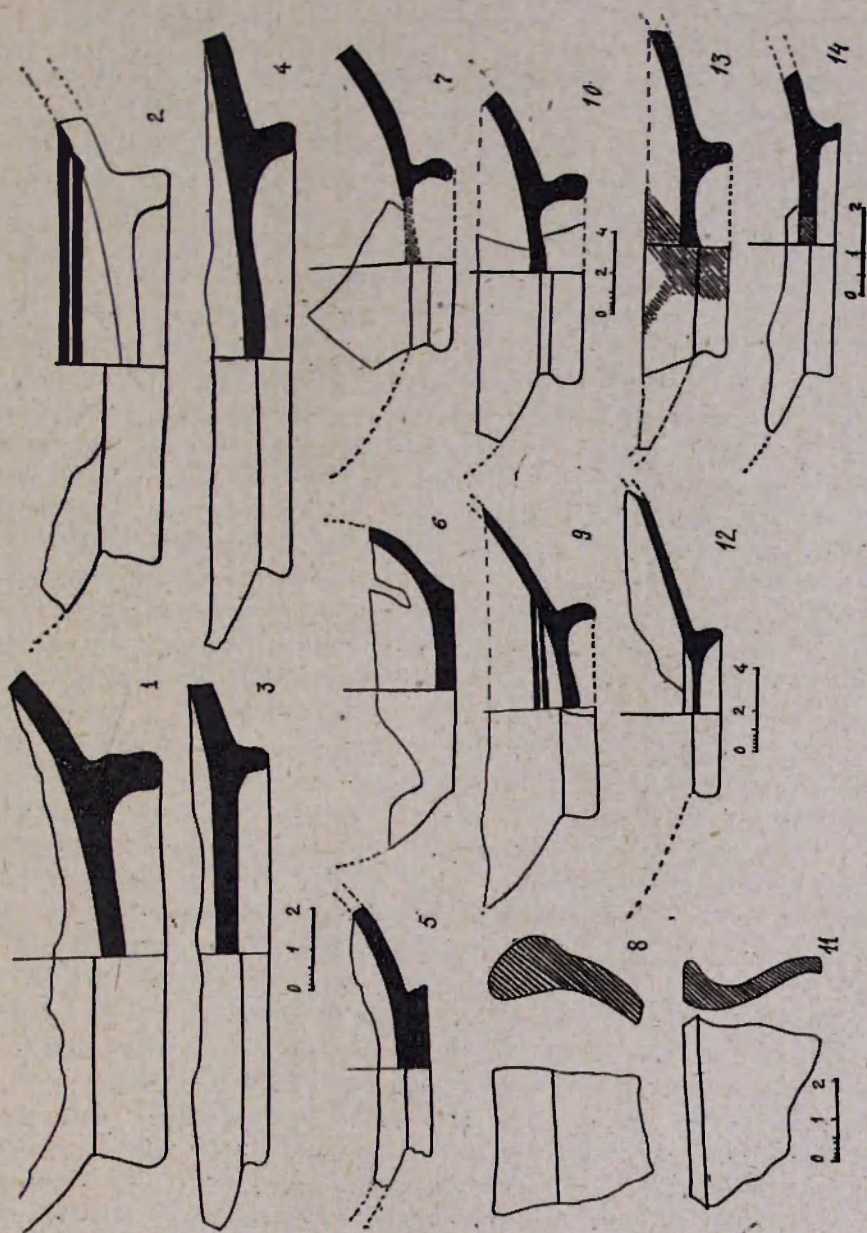
Նետասլաքներից միայն մեկն է ուշադրության արժանի: Այն գտնվել է արևելյան դամբարանադաշտի մակերեսից, ունի շեղանկյունաձև տեսք, միջ-

¹⁵ «Гарни», II, стр. 44, рис. 10.

¹⁶ Գ. Ա. Տիրացյան, Հնագիտական աշխատանքները Արմավիրում, նկ. 7:

¹⁷ Գ. Ա. Տիրացյան, Հացավան ամրոցի 1963 և 1965 թթ. պեղումների նյութերից, ՊՐՀ 1968, № 1, էջ 290, նկ. 7:

¹⁸ Б. Н. Аракелян, Гарни, I, результаты работ 1949—1950 гг., Ереван, 1951, рис. 40; «Гарни», II, стр. 45, рис. 11.

նաշիղ (նկ. 35,⁸), ինչպիսիք հարյուրներով գտնվել են Արտաշատի ըլուրնե-
րից մ. թ. ա. II—մ. թ. II դդ. շերտերից, Արմավիրից⁹ ու Գառնիից¹⁰:

* * *

Արտաշատի դամբարաններում արդուզարդի առարկաները նույնպես շատ
չեն, որովհետև ապակու նման դրանցից շատերը նույնպես կրակի մեջ ոչնչա-
ցել են: Զարդարանքի առարկաներն հիմնականում հայտնաբերվել են կարա-
սային թաղումներից: Չնայած սահմանափակ քանակին, դրանց մեջ կան ու-
շագրավ առարկաներ:

Հետաքրքրության արժանի են բրոնզե ապարանջանները, Դրանցից մեկը
VII դարի վրա (գամբ. № 77) բացված կարասային մանկական թաղումից է
հայտնաբերված: Բրոնզե կլոր լարից պատրաստված ապարանջանը երկ-
րորդ անգամն է օգտագործվել, այսինքն՝ այն եղել է մեծահասակի և մի
ծայրը կոտրվելուց հետո ծռել են և փոքրացնելով հարմարեցրել մանկան
թեին (նկ. 44,⁷): Նրա ծայրերը իրար վրա են բերված, պահպանված ծայրը
ոճավորված օձի տափակ գլուխ ունի: Հայանի է, որ օձագլուխ կլոր ապա-
րանջանները դալիս են դեռես մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբից: Աքեմենյան
շրջանում նրանք ստանում են ներճկված տեսք, ինչպիսիք շատ են հայտնա-
բերվել Հայաստանում և Անդրկովկասում: Նրանք հարատևել են մինչև մ. թ.
I դարը: Պետք է ենթադրել, որ Արտաշատի այս ապարանջանը պատրաստ-
վել է մ. թ. ա. II դարում, իսկ ձևափոխությունը կաարվել է մ. թ. ա.
I դարում: Այդ թվագրման օգտին է խոսում նաև նույն դամբարանից գտնված
ապակե պաստայից պատրաստված աչքերով ուլունքը: Մ. թ. ա. II դարի
օձագլուխ ապարանջան հայտնաբերվել է նաև Արտաշատի ըլուրներից:

Նրկորոդը շրջանաձև, կարվածքում օվալաձև, սուր ծայրերով փոքր
չափի (տր. 4 սմ) մանկական սպարանջան է (նկ. 44,⁸, արեմայան դամբա-
րանտափա, դամբ. № 61), որն հիշեցնում է վաղհայկական և հելլենիստա-
կան շրջանի օձագլուխ ապարանջանները: Այն մեծ նմանություն ունի Գառնիի
հելլենիստական դամբարաններից (դամբ. № 105, 118, 119) հայտնաբերված
ներճկված մեջքով ապարանջաններին, որոնք Արտաշատի ապարանջանից տար-
բերվում են միայն իրենց ներճկվածությամբ: Արտաշատի ապարանջանը նախորդ
ժամանակաշրջաններից եկող նման ապարանջանների հետադա օրինակն է,
և կարող է պատկանել մ. թ. I—II դդ., ավելի հավանական է մ. թ. I դարին:

Այդ տեսակետից հետաքրքիր են նաև աստիճանաբար հաստացող ծայ-
րերով, կլոր լարից պատրաստված շրջանաձև ապարանջանները, որոնցից
մեկը գտնվել է VII դարի վրա (նկ. 44,⁹, դամբ. № 76) բացված գրունտային
թաղումից (տր. 5 սմ, դլխի տր. 5,5 սմ), մյուսը՝ VIII դարի հյուսիսային
պարսպի մոտ բացված դամբարանից (նկ. 44,¹⁰, դամբ. № 78, մի ծայրը թե-
րի, ար. 5,5 սմ, գլխի տր. 0,6 սմ): Դրանց նախօրինակները՝ առյուծի ոճա-
վորված գլխով ապարանջանները Հայաստանում, ընդհանրապես Անդրկով-

¹⁰ Г. А. Тирация, Древнеармянская керамика из раскопок Армавира, ИФЖ, 1971, № 1, табл. IV.

²⁰ «Гарни», II, рис. 13.

կասում և հարեան երկրներում զալիս են աքեմենյան շրջանից և հարատևում են նաև հելլենիստական շրջանում, երբ դրանց հետ միասին հանդես են դալիս արդեն առանց զարդերի ապարանջանների Այդպիսի ապարանջաններ հայտնարելվել են Գառնիի հելլենիստական գամբարաններից (գամբ. № 96, 101, 110): Նման անզարդ մանյակներ գտնվել են Գեղադրի IV—III դարերին պատկանող սարկոֆագից: Արտաշատի ապարանջաններն աղերսվում են Ադրբեջանի աղյուսաշեն²¹ դամբարաններից (մ. թ. ա. I—մ. թ. I դար) և կարասային թաղումներից²² գտնված ապարանջանների հետ: Արևելյան Վրաստանում և հարավային Օսեթիայում²³ այդպիսի ապարանջաններ են հայտնարելվել նաև Դաղստանից²⁴, որը, ըստ Կ. Ֆ. Սմիրնովի, մեր երկրի հաբավտյին շրջանների մ. թ. առաջին դարերի հուշարձաններում շատ է առաժված հարակիցից²⁵, Տիրիականից²⁶ (III դ.), սկյութական նեպոլից²⁷ և այլ վայրերից:

Արտաշատի ապարանջանները թվագրվում են մ. թ. I—II դարերով: № 78 դամբարանում ապարանջանի հետ միասին հայտնարելված կապտավուն, նուրբ ապակուց տեղական սրվակը նույնպես թվագրվում է նույն ժամանակով:

Արտաշատի արևմտյան դամբարանադաշտի № 59 դամբարանից հայտնարելվել է որոնդե կիսազնդածև մի զանգուկ (նկ. 43,2), պահպանվել է լեզվակը և այն կախելու օղակածև կախիկը (քիչ թերի է. տր. 2,5 սմ): Կախիկ զանդակներ հայտնի են շաա հնուց, դրանք զայիս են դեռևս բրոնզի ու երկաթի դարաշրջանից և գտնադտն ձևափոխություններ կրելով հասնում միջին դարերու Կոնստան և կիսազնդածև զանդակ-կախիկներ շատ են հայտնարելվել Հայաստանի հելլենիստական շրջանի դամբարաններից, Վրաստանից, Ադրբեջանից: Կիսազնդածև զանդակներ են գտնվել նաև Պերսևոլ-սից²⁸:

Արտաշատի կիսազնդածև զանդակը հարակից նյութերով թվագրվում է մ. թ. I—II դարերով:

Ուշագրավ են ոսկյա տերևները (ցածր բլրի վրա ժայռին կից, դամբ. № 84), որոնք ճմրթված, սևղմված ու բեկորային վիճակում էին, ուստի մի մասը չհաջողվեց ամբողջացնել (աախա. XXI): Քիչ թե շաա ամբողջակուն-

²¹ Я. И. Гуммель. Археологические очерки, Баку, 1940, стр. 159—160, рис. 5, 12.

²² С. М. Казиев, Т. И. Голубкина, Об одном кузвинном погребении, «Известия» АН Аз. ССР, 1949, № 3, табл. VII, 3.

²³ Б. В. Техов, Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии, Тбилиси, 1971, стр. 230, 233, рис. 84, 2.

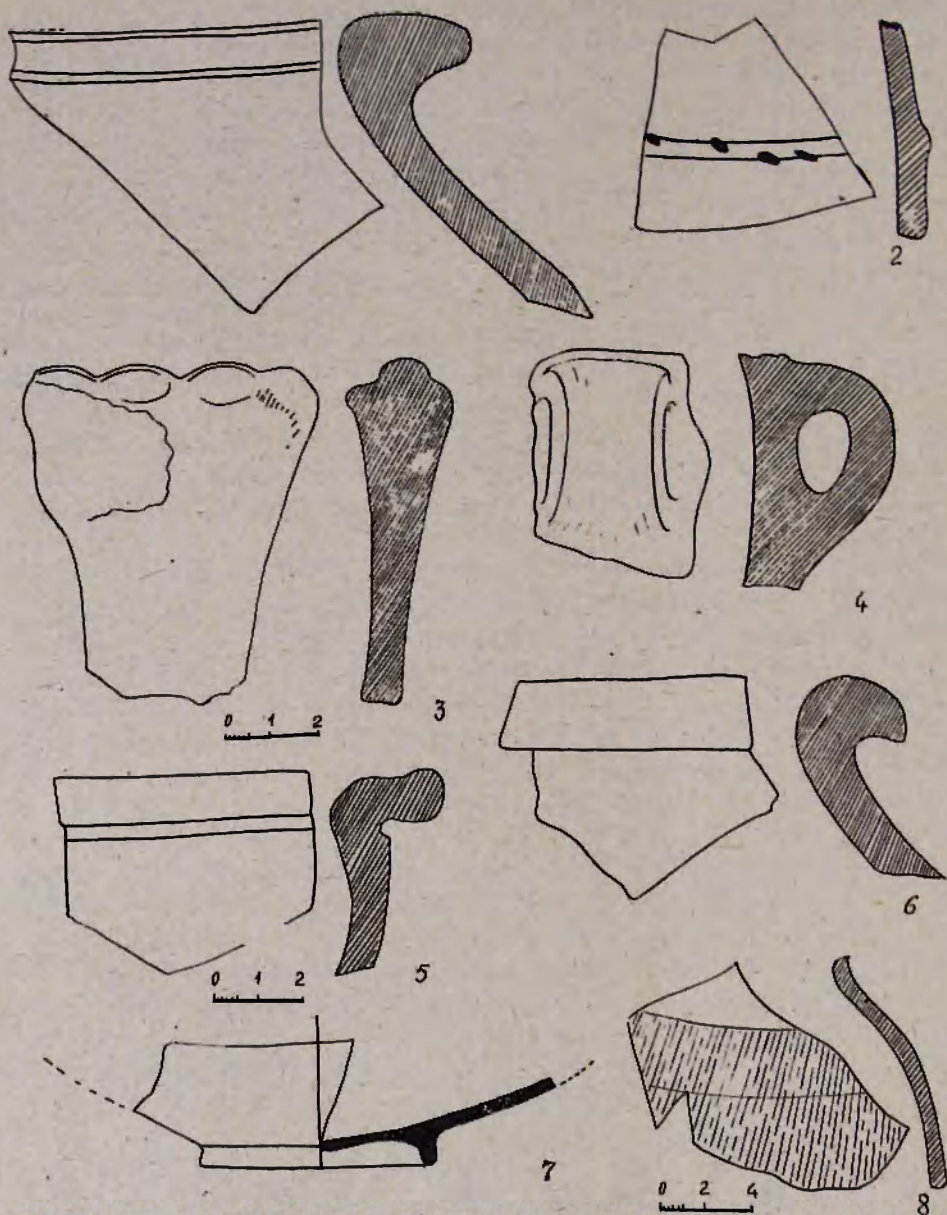
²⁴ К. Ф. Смирнов, Археологические исследования в районе Дагестанского селения Тарки в 1948—1949 гг., МИА, № 23, М.—Л., 1951, стр. 260, рис. 18, 11.

²⁵ В. Д. Блаватский, Харакс, МИА, № 19, М., 1951, рис. 10, б, в.

²⁶ В. Ф. Гадзукевич, Некрополи некоторых Боспорских городов, МИА, № 69, М.—Л., 1959, стр. 222, 223, рис. 95, 2.

²⁷ В. П. Бабенчиков. Некрополь Неаполя скифского, ИАДК, Киев, 1957, стр. 98, табл. 1, 3, 7, III, 4.

²⁸ «Гарин», V, стр. 90, 126.

Նկ. 25. 1—8—դամբ. № 40

ներր հինդն են, որոնք եռանկյունաձև են մի կողմում երեք սասի բաժանված, Չնայած չափերով քիչ մեծ են (երկարությունը 4—5 սմ, լայն. 3—4 սմ), սակայն ձեռով նման են կարոսի (լախուր) տերենների, թղթի պես բարակ են, հաղիմ նկատելի են նրանց նուրբ երակները:

Սովետական Հայաստանի տարածքի անաիկ դամբարաններում ոսկյա տերեններ հանդիպում են առաջին անգամ: Բայց ոսկյա տերեններ հայտնաբերվել են, ինչպես վերը նշեցինք, հարավարևմտյան Հայաստանում: Վերջիններս աարբեր ձևերի են, մերի նման, բայց ավելի փոքր, վերևում չորս մասով, երկարուկ սուր ծայրերով, ժապավենաձև, շողանկյունաձև և այլն:

Ոսկյա տերեններ են հայանարերվել նաև Արտաշատի I բլրի մակերեսից, որոնք բավականին լավ են պահպանված: Դրանցից 22-ր հավանաբար սոսնձու տերեններ են, իսկ 4-ը՝ ձիթենու²⁹: Ոսկյա տերեններից ու ժապավեններից կազմված պսակներն օդտադործվում էին հերոսներին, նշանավոր անձանց, կուտքերին պսակելու համար, ինչպես վերը նշեցինք, թաղման ժամանակ որպես մահացածին նվիրված, հուղարկավորության պսակներ: Կարոսի տերեններից կազմված թաղման պսակ հայանաբերվել է նաև Վրաստանից, Ալգեաիի (մ. թ. ա. VI—IV դդ.), Կլեբետիի (մ. թ. I—II դդ.) և Մցխեթայի դամբարաններից (մ. թ. II—III դդ.), որոնք նույնպես եռամասն են, բայց ավելի երկարուկ³⁰:

Արտաշատի դամբարանից գտնված տերենները ձայնակցում են Դուրա-էվրոպոսի³¹ մ. թ. ա. I—մ. թ. II դդ. դամբարաններից գտնված տերենների հետ և հնարավոր է, որ ներմուծվել են Սիրիայից, Միջագետքից կամ նրանց օրինակով պարաստվել են անգղում:

Արտաշատի դամբարանի շրթնակալը (տախտ. XXI, նկ. 59, 9), ինչպես վերը նշեցինք, օվալաձև է, անդարդ: Օվալաձև շրթնակալներ և ակնակալներ նույնպես շատ են հայանարերվել Դուրա-էվրոպոսի³² մ. թ. ա. I—մ. թ. II դդ. դամբարաններում: Արտաշատի շրթնակալը իր ձևով նման է Դուրա-էվրոպոսի 24—XIX դամբարանի շրթնակալին, որը թվագրվում է մ. թ. ա. I—մ. թ. I դարերով:

Ակնակալներն ու շրթնակալները աարբեր ձևերի ու տարբեր հարդարանքով են լինում, սակայն հայտնի շրթնակալներից և ակնակալներից ոչ մեկի զարդերը մյուսին նման չեն: Հոռմեական շրջանում զարդերն ավելի պարզունակ են դառնում և հաճախ պատկերվում են միայն աչքեր կամ շրթեր, կամ

²⁹ Б. Н. Аракелян, Очерки по истории искусства древней Армении (VI в. до н. э.—III в. н. э.). Ереван, 1976, стр. 83, табл. XXI (цв.),

³⁰ А. М. Апакидзе, Г. Ф. Гобеджашвили, А. Н. Калантадзе, Г. А. Ломтатидзе, Мцхета, I, Тбилиси, 1958, стр. 58, рис. 25, стр. 114—115, рис. 62, табл. LII, 9, LXXXVII, 6; Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 39—40, табл. IX; Г. А. Ломтатидзе, Кладетский могильник, стр. 112, 168, рис. 19 (на груз. яз.).

³¹ N. P. Toll, The Necropolis, pp. 114—115, pl. XXXVI, tomb 6—VIII, pl. XV, tomb 11, 22, pl. XLII, tomb 16, pl. LVII, tomb 49.

³² N. P. Toll, The Necropolis, pp. 114—115, pl. XXXIV, tomb 6—III, pl. XXXVII, tomb 6—XV, pl. XLI, tomb 13, pl. XLV, tomb 24—XVI, 24—XIX, pl. XLVI, tomb 24—XIV, pl. XLVIII, tomb 28, pl. XLIX, tomb 32.

ուղղակի սովորական ճեղք կսւմ գիծ է արվում, իսկ շատ դեպքերում դարդեր ընդհանրապես չեն լինում, ինչպես, օրինակ, Դուրա-էվրոպոսում, Սիրիա-յում, Եգիպտոսում, Պարթևաց աշխարհում³³:

Կանացի ամենատարածված դարձերից են ականջօղերը, որոնց մեջ ամենահետաքրքիրը կնոջ գլխով ոսկյա ականջօղերն են (տախտ. XXVI, 8-8 նկ. 52, 1): Վերջիններս նույնպես առաջին անգամն են հայտնաբերվում Հայաստանում: Նրանք պատրաստված են շատ բարակ թիթեղից, ձուլելու եղանակով: Ականջօղերի մասերը՝ գլուխը, պատվանդանը, աղեղը պատրաստված են առանձին և հետո միացված են իրար, գլուխը սնամեջ է և լցված է գիպսով: Աղեղը իրար հետ ոլորած մի քանի լարից է, որի սուր ծայրը ագուցված է գլխի հոտի մասում եղած օղակին:

Ականջօղին ավելի շքեղ տեսք տալու համար պատվանդանը վերևում և ներքևում դարդարել են մանր ուլունքաշարով:

Կանանց դեմքերը կլոր են: Երկու ականջօղերն էլ իրար նման են, թեև առանձին մանրամասներով տարբերվում են: Դա նկատվում է ճակատին կապած ժապավենի բարձր ու ցածր լինելուց, ճակատի մասում մազերի պատկերման մեջ:

Դիմադծերն արված են բավականին համաչափ և մանրամասն մշակված են: Նրանց դեմքի կառուցվածքն ունի շեշտված հելլենիստական արտահայտություն: Առաջին հերթին դա վերաբերում է քթի կառուցվածքին: Պատկերը ղուրկ չէ նաև հոդերանական արտահայտչականությունից: Մեծ վարպետությամբ արտահայտված է ծավալը: Թեև չափերը բնականի համեմատ չափազանց փոքր են, սակայն պատկերն աչքի է ընկնում մակերեսի հիանալի ղգացողությամբ և ընդհանրապես տեխնիկական բարձր կատարելությամբ:

Ճակատին կապած ժապավենը, երկու կողմի վրա սանրած և բաղեղի երկշար տեղեկներով հարդարված մազերը խոսում են կնոջ ոչ սովորական մահկանացու լինելու մասին:

Նվ. իրոք, նման ականջօղերը գալիս են վաղ հելլենիստական ջրջանից և պատկերում են մենադայի³⁴: Դրանք մասսայականություն են ստանում պարթևական, հատկապես արևմտյան ջրջանների արվեստում, երբ մարդու դեմքը, կիսանդրին և իրանը օդաադործվում էին դեկորատիվ նպատակների համար: Հելլենիստական և մ. թ. առաջին դարերի այդպիսի օղեր են հայտնաբերվել Թրակիայից³⁵, Դուրա-էվրոպոսից և այլ վայրերից³⁶:

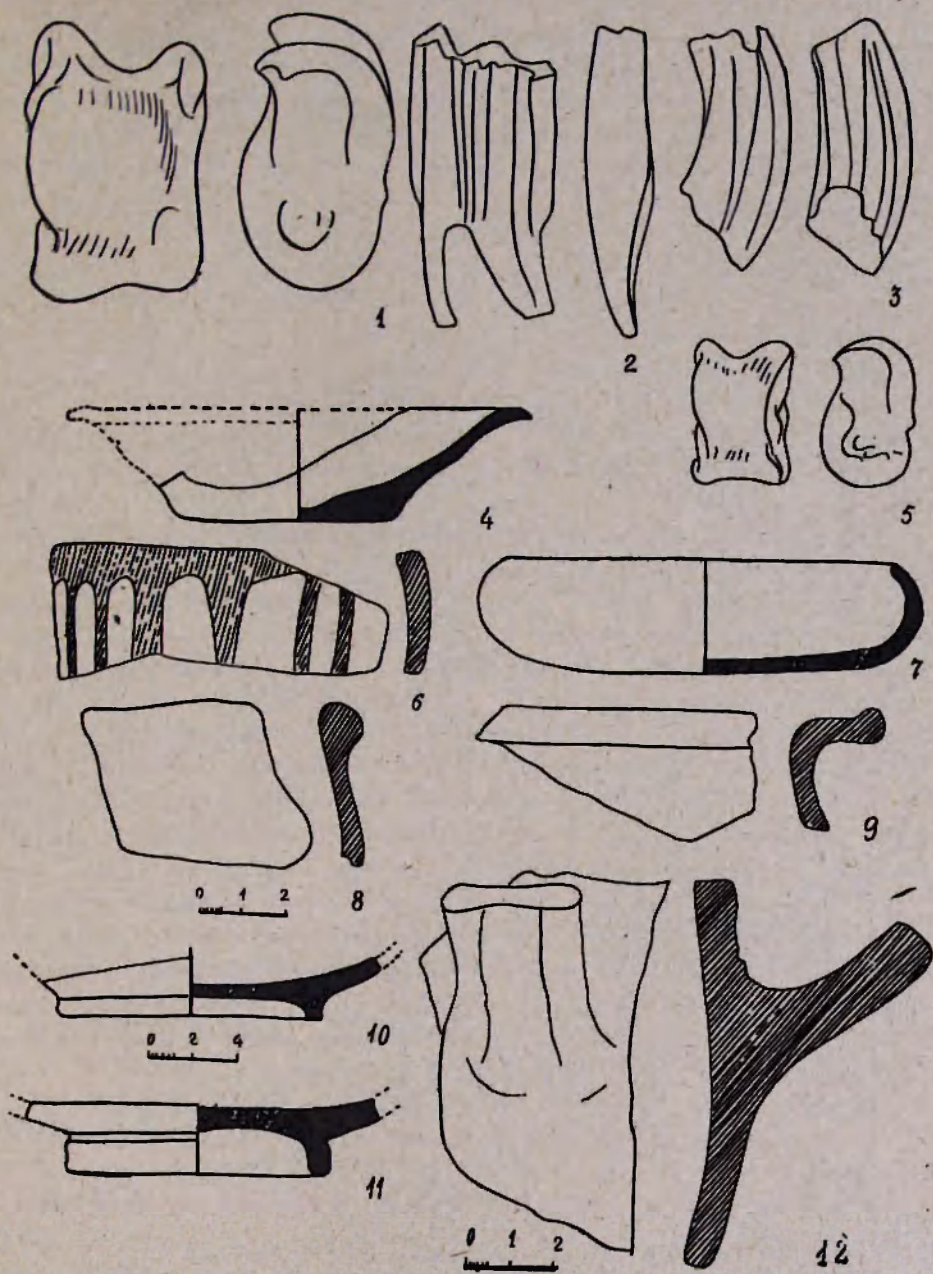
Արտաշատի ականջօղերը հար և նման են Դուրա-էվրոպոսի 36—II դամ-

³³ Н. Н. Погребова, Золотые лицевые пластины из погребений мавзолея Неополья скифского, стр. 151.

³⁴ F. H. Marshall, Catalogue of Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Department of Antiquities, British Museum, London, 1911, pl. XXXI, Nos. 1684, 1695, 1699, 1700, 1706, 1707.

³⁵ В. Чужбулева, Новооткрыта еллинистическа гробница на Несебър, «Археология», 1964, № 4, стр. 58, № 3, обр. 3.

³⁶ F. H. Marshall, նշվ. աշխ., В. Segall, Katalog der Goldschmiede-Arbeiten, Museum Benaki, Athens, 1938, № 123.

Նկ. 26. 1-3, 5—դամբ. № 40. 4, 6-11—դամբ. № 41, 12—դամբ. № 42

րարանից գտնված արծաթյա ականջօղբերին»³⁷ (նկ. 52,10)։ Ճիշտ է, ն. Տոլր նշում է, որ օքսիդացման պատճառով կնոջ դեմքի որոշ մտնրամասներ լավ չեն երեւում, սակայն գլխի հարդարանքը, դիմադծերի և պատվանդանի նմանությունը կտսկած չեն հարուցում, որ ղրանք նույն շրջանին պատկանող վարպետի աշխատանք են։ Ուստի կարելի է ենթադրել, որ Արտաշատի ականջօղբեր նույնպես պատրաստվել են սիրիա-միջագետքյան արհեստանոցներից մեկում և ներմուծվել են այնտեղից։ Հնարավոր է, որ Արտաշատի ականջօղբերի կանացի գլուխներն իրենց հարդարանքի պատճառով Հայաստանում ընդունված լինի որպես Անահիտի³⁸, որն իրրե պտդաբերության Աստվածուհի աղերսվում էր նաև բուսականության հետ։ Ազաթանդեգոսը նշում է, որ Տրդատը հրամայում է Գրիգորին «...զի պսակս և թալ ոստս ծառոց նուէրս տաբցի բազնին Անհատական պաակերին»³⁹։

Այսպիսով, թաղման ծիսակատարությունը ուղեկցող նյութերը մի նոր վառ ապացույց են Հայաստանի և նրա հարևան երկրների, հատկապես Սիրիայի ու Միջագետքի, հետ ունեցած առևտրական ու մշակութային սերտ փոխհարաբերության։

Ուշադրավ են բաց կաթնադույնով արված, հորիզոնական օղտկաձև ղարդով, գրեթե երկկոնաձև, ականջօղբեր (նկ. 19, 10, 11, հարավարևելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 37)։ Դրանց կախելու օղը բրոնզյա տափակ լտրից է։ Ճիշտ այդպիսի երկու ականջօղ հայտնաբերվել է Գառնիից (դամբ. № 109)։ Դրանք պատրաստված են սովորական, շաա տարածված ուլունքներից, բրոնզե գլխարկի տակ պահպանվել են անցքերը։ Ուլունքներից պատրաստված նման ականջօղեր հայտնաբերվել են Աղբրեջանից՝ հրնրսլիի դամբարաններից⁴⁰, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. I հազարամյակի վերջին քառորդով։ Թե՛ Արաաշատի, թե՛ Գառնիի ականջօղբերը ղտնվել են մ. թ. ա. II—I դարերով թվագրվող կնիքների և հելլենիստական շրջանին բնորոշ ուլունքների հետ։ Այդ նույն ժամանակին են վերաբերում նաև ականջօղերը։

Հեաաքբիր ձև ունի արևելյան դամբարանադաշտից գտնված ականջօղը, որն ունի նուրբ գեղեցիկ ձևավորված, պատվտնգանի վրա դրված կավե սրվակի (ունգվենտարիա) ձև (նկ. 35,16)։ Այդպիսի ականջօղեր գտնվել են Գառնիի դամբարաններից⁴¹ (դամբ. № 120, 125)։ Այդօրինակ ականջօղեր ուրիշ հնավայրերից մեղ հայանի չեն։ Պետք է ենթադրել, որ ականջօղերի այս ձևը, կավե սրվակների նման, հանդես է եկել հելլենիստական շրջանում և հարատևել է մինչև մ. թ. I դարը։ Գառնիի ականջօղբերը թվագրվում են մ. թ. ա. II—I դարերով, նույն ժամանակին կարող է պատկանել նաև Արաաշատի ականջօղը։

Ինքնատիպ ձև ունեն բրոնզե կլոր լարից պատրաստված փոքր ականջ-

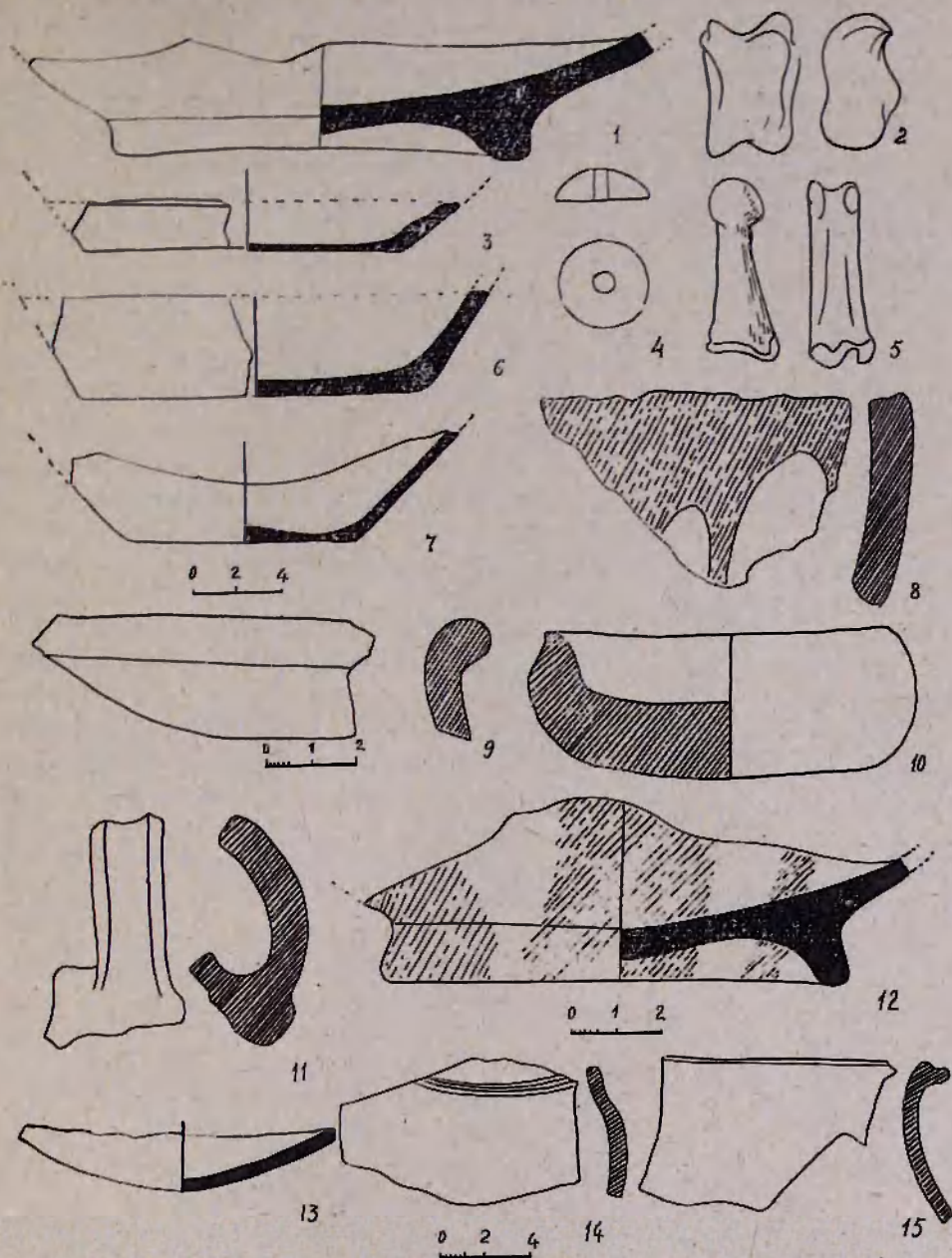
³⁷ N. P. Toll, The Necropolis, p. 118, 136, fig. 51B, pl. LI, tomb 36—II.

³⁸ Б. Н. Аракелян, Ж. Д. Хачатрян, Раскопки столицы древней Армении Арташата, «Археологические открытия 1975 г.», М., 1976, стр. 508.

³⁹ «Ազաթանդեղայ պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1909, էջ 30.

⁴⁰ Д. А. Халилов, Раскопки на городище Хынысли, СА, 1962, № 1, стр. 211, рис. 2, 3, 5.

⁴¹ «Гарни», V, стр. 102—103, рис. 43, 1 44.

36. 27. 1-15—фрагм. № 42

օղերը, որոնք ունեն աստիճանաբար սրվող ծայրեր (նկ. 44, 11, 12, առևմտյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 61): Այս ականջօղերի նախաափսիքները հանդիպում են ուրարտական շրջանում⁴², Դրանք հիշեցնում են Գառնիի դամբարաններից դտնված արծաթյա ականջօղերը⁴³, որոնք թվագրվում են I—II դարերով: Դրանք ձայնակցում են Մինգչաուրից⁴⁴ (ոսկյա, մ. թ. I—III դդ.) և հարավային Օսեթիայից⁴⁵ գտնված ականջօղերի հետ: Այդպիսի ականջօղեր գտնվել են Խերսոնեսից⁴⁶, որոնք համարվում են ոչ անափի բնույթի ռարո-դարոսական: Դրանք Խերսոնեսում հանդես են գալիս ալանների հարավային Ղրիմում հաստատվելու հետ միասին, այսինքն՝ IV դարից ոչ շուտ: Ն. Վ. Պլատիշեան գտնում է, որ այդ ականջօղերը կրել են միայն մեկ ականջին (աջ), սակայն նման ականջօղերի մյուս հնավայրերում կատարված գյուտերը հերքում են այդ տեսակետը: Այդպիսի ականջօղեր հայտնաբերվել են հյուսիսային Կովկասում⁴⁷, որտեղ լայնորեն տարածված են եղել IV—VI դդ.: Տանահիսում⁴⁸ (IV դ.):

Արտաշատի ականջօղերը պահպանում են I—II դարերին: Հնարավոր է, որ ականջօղերի այդ տիպը տարածված լինի Սիրիայից, Միջագետքից:

Բրոնզե ականջօղերից մեկը վաա է պահպանված, սակայն երեում է, որ միացման տեղում այն ավարտվում է հյուսված լարով (նկ. 35, 7, արեւմտյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 59), մյուսը պղնձե լարի վրա անցկացրած ըրոնդե գլանաձև ուլունք է, որն ամրացված է կողքերին փաթաթած ուլրած լարով (նկ. 44, 4), իսկ ականջօղերից վերջինը պղնձե բարակ լարից է՝ շրջանաձև, որը կախված է նույն լարից:

Արտաշատի դամբարաններից հալանաբերվել է ընդամենը երեք մասա-նի, որոնցից մեկը երկաթից է և վաա պահպանված, երկրորդը ըրոնդե օղ է, կլոր լարից պատրաստված, երրորդը արծաթից է, աստիճանաբար լայնացող և օվալաձև մահանով ավարտվող (նկ. 51, 7, տր. 2,5 սմ): Այն ունեցել է ապակե ակ, որը չի պահպանվել (1,5×1,3 սմ): Մաանինների այս ձևը հանդիպում է մ. թ. ա. I—մ. թ. I դարերում⁴⁹: Արտաշատի մատանին, ամենալին հավանականությամբ, պատկանում է մ. թ. I դարին:

Գլխի հարդարանքի համար են օգտագործվել ասորերի ձևավորում ու-

⁴² А. А. Мартиросян, Аргнштихинили, стр. 51, рис. 16, 2.

⁴³ «Гарни», II, рис. 48.

⁴⁴ С. М. Казиев, Археологические раскопки в Мингечауре, МКА, I, 1949, стр. 46, рис. 42, а; Г. М. Асланов, Т. И. Голубкина, Ш. Г. Садыхзаде, Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана, Баку, 1966, стр. 18, табл. II, рис. 3.

⁴⁵ Б. В. Техов, Զգ. աշխ., նկ. 85, 34, 87, 1.

⁴⁶ Н. В. Пятышева, Զգ. աշխ., էջ 46, աշխ., VIII, 2.

⁴⁷ Д. Б. Шелов, Некрополь Танаиса, МИА, № 98, М., 1961, стр. 54 76—77, табл. XXXIV, 9.

⁴⁸ В. В. Сахангев, Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг., ИАК, № 56, 1914, стр. 132.

⁴⁹ F. Henkel, Die Römischen Fingerringe der Reinde, Berlin, 1913, № 1520; К. А. Джавахишвили. Памятники глиптики городища Урбиси (Геммы Гос. музея Грузии, V), Тбилиси, 1972, № 43; Н. В. Пятышева, Զգ. աշխ., էջ 42, աշխ., VII, 12, 13, 82

նեցող գլխիկներով մետաղե և ոսկրե վարսակալ հերոնները: Բրոնզե կտր լարից պատրաստված մի հերոն հայտնաբերվել է արևելյան դամբարանսդաշից (նկ. 35,4, դասք. № 9), որը գլխի մասում ունի փորագիր գոահներ (երկ. 9,5 սմ, ծալրը թերի է):

Ուշագրության արժանի է VIII բլրից դոնված ոսկրե հերոնը (ծալրը թերի), որի գլխիկն ունի կճղակի ձև (նկ. 34,9,10, պահպ. մասի երկ. 6,5 սմ): Բրոնզե ու ոսկրե գեղեցիկ ձևավորված հերոններ հայտնաբերվել են Արտաշատից, Գառնիի ամրոցի և դամբարանների պեղումներից⁵⁰, Սևանի ավազանից⁵¹ և այլ վայրերից: Հերոն-շքասեղները ես անաիկ աշխարհի տարածված դարդերից են: Մ. թ. ա. II—I. թ. II դդ. հեաաբբեր, գեղեցիկ ձևավորումով հերոններ են գտնվել Ադրբեջանից⁵², Վրաստանից⁵³, Դուրա-էվրոպոսից⁵⁴, Դալլամանից⁵⁵ և ուրիշ հնավայրերից⁵⁶:

Հետաքրքիր են նաև VIII բլրի վրա (դամբ. № 80) գտնված ոսկրե և արեելյան դամբարանադաշտից գտնված բրոնզե գգալիկները: Ոսկրե դգալիկի (նկ. 34,3, պաշը թերի է, պահպ. մասի երկ. 13 սմ) մի ծալրը աստիճանաբար բարակում է, մյուսը նեղանալով շրջանաձև փոքրիկ ակոսով է ավարտվում: Բրոնզե գգալիկը կտր լարից է պատրաստված, ունի գեղեցիկ ձևավորված գլուխ, որն հիշեցնում է կալե արձանիկների վրա պատկերված բազմոցների և Սիսիանի դամբարանի բազմոցի ոաբերը: Այս գգալիկներն օդտագործվել են սրվակներից քսուքներ և դեղորայք հանելու համար: Ոսկրե գգալիկը կարող էր օգտագործվել նաև որպես շքասեղ: Ոսկրե նման գգալիկ հայտնաբերվել է Գառնիի մ. թ. I դարին պատկանող № 75 դամբարանից (ծալրը թերի): Այն հար և նման է Կերշ թերակղով⁵⁷ և Ուսա-կաբինսկի⁵⁸ դամբարաններից դոնված բրոնզե գգալիկներին, որոնք թվադրվում են մ. թ. I—II դարերով: Արտաշատի դգալիկները կարող են վերաբերվել մ. թ. ա. II—I դդ.:

Արտաշատի դամբարաններից հայտնաբերվել են թեշիկի գլուխներ (նկ. 39,7,8) և քարե ճարմանդներ, որոնցից անաիկ շրջանի գամբարաններում

⁵⁰ «Гарни», I, рис. 47; II, рис. 43; V, стр. 97, рис. 10,12.

⁵¹ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Անտիկ դամբարան Լիճքում, ՊՐՀ, 1969, № 3, էջ 279, նկ. 5.

⁵² С. М. Казиев, Альбом, табл. XXXIX, з. 10; Т. И. Голубкина, Четыре кувшинных погребения из Мингечаура, «Известия» АН Аз. ССР, № 3, 1956, табл. IV, 15, I, 6; Т. И. Голубкина, Археологическое обследование и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 г., «Известия» АН Аз. ССР, 1959, № 1, табл. II, 6.

⁵³ Д. А. Хачутайшвили, Уплисцихе, I, Тбилиси, 1964, табл. L, 7; Л. А. Чилашвили, 224. աշխ., էջ 58, ապիտ. XV, 1.

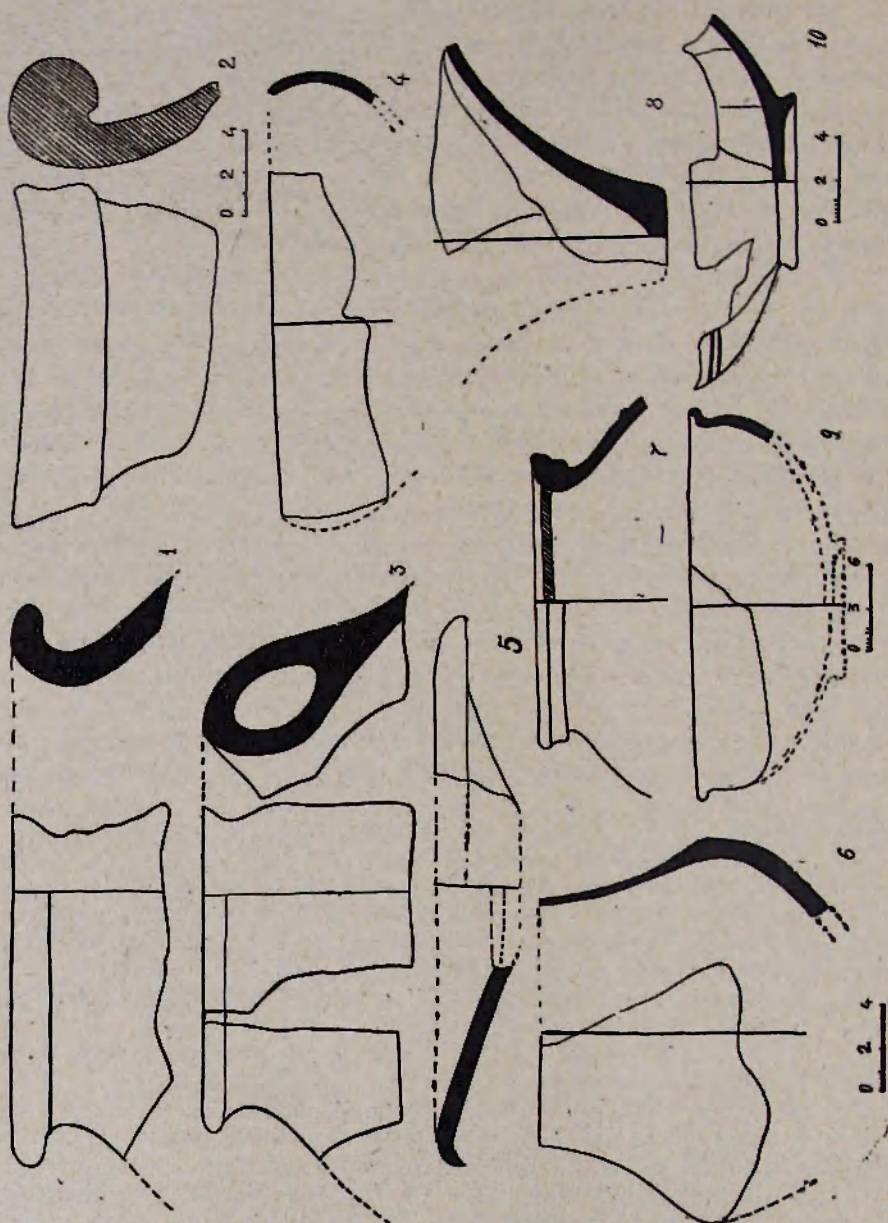
⁵⁴ N. P. Toll, The Necropolis, pl. XXXV, tomb 6—IV, pl. XXXVII, tomb 6—XIII, pl. XXXVIII, tomb 7, pl. LII, tomb 40—I.

⁵⁵ Toshtiki Sono and Shlnji Fukui, Dailaman III, p'. LXXI, 10, 11.

⁵⁶ G. R. Davidson, The minor objects, Corinth, vol. XII, Princeton, 1952, pl. 82, № № 1325, 1326, 1345 (ոսկրից, հռոմեական շրջանի):

⁵⁷ Т. М. Арсеньева, Могильник у дер. Ново-Отрадное, ПМКП, МИА, № 155, М., 1970, стр. 132, 144, табл. 6, 3; 7, 6; 11, 3; 13, 7.

⁵⁸ Н. В. Анфимов, Меотско-Сарматский могильник у станции Усть-Лабиянской, МИА, № 23, М.—Л., 1951, стр. 198.

հաճախ են հանդիպում: Կոճականման ճարմանդներն անտիկ աշխարհում արդուլարդի մաս էին կառուցում և ծառայում էին իրրե թիկնոցներն ուսին ամրացնելու միջոց:

Ճարմանդներից մեկը ևս քարից է, ունի կոնաձև աեսք (նկ. 24,1, 39,5, տր. 1,7 սմ, բարձր. 7 մմ), իսկ մյուսը կրաքարից է, երկկոնաձև, վրան երկու զուգահեռ ակոսավոր գծերով (նկ. 43,1, արևմտյան դամբարանադաշա, դամբ. № 59): Նման ճարմանդներ շատ են հայտնաբերվել Արտաշատի բլուրների պեղումներից, Գառնիի հելլենիստական և մ.թ. առաջին դարերի դամբարաններից⁵⁹, որտեղ րացի քարից հաճախ են հանդիպում նաև ապակյա ճարմանդներ, որոնք քարե ճարմանդների ընդօրինակումով են: Քարե և ապակե ճարմանդներ հայտնաբերվել են նաև Վաղարշապատում, Սեանի ավազանում⁶⁰ և այլուր: Արտաշատի քարե ճարմանդները պատկանում են մ. թ. I դարին:

Նույն դամբարանից է դտնվել (նկ. 43,2, արևմտյան դամբարանադաշա, դամբ. № 59) որոնդե տափակ թիթեղից պատրաստված օղակաձև կանթով ճարմանդը: Սակայն նրա պահպանվածությունը վիճակն այնպիսին է, որ դժվար է ձեռի մասին դադափար կաղմել:

Արդուլարդի հետ են առնչվում նաև մետաղյա հայելիները, որոնք լայն տարածում են ունեցել անտիկ աշխարհում: Նրանք, ինչպես վերը նշեցինք, կապված են նաև անդրշիրիմյան պատկերացումների հետ և հաճախ են հանդիպում Հայաստանի անաիկ դամբարաններում: Հավանաբար, այստեղ նրանք ունեն պաշաամոնքային նշանակություն:

Արաաշատում հայելիներ հայտնաբերվել են արևմտյան դամբարանադաշտում (նկ. 43,7, 44,3, 52,2) ճահճուտի մեջ ցածր ըլրի վրա րացված դամբարանում և VIII ըլրի վրա (դամբ. № 80): Դրանք բրոնզե թիթեղից պատրաստված, առանց դարդի, շրջանաձև հայելիներ են (տր. 4,7 սմ) և բոլորն էլ խիսա քայքայված վիճակում էին, ուստի հնարավոր չձղալ վերցնել: Միայն արևմտյան մասում ճահիճների մեջ դտնվող ըլրի վրա բացված դամբարանին էր ամրողջական և լավ պահպանված (տր. 6,5 սմ):

Տարբեր ձևերի հարդարանք ունեցող, առանց հարդարանքի Արտաշատի հայելուն նման, արծաթե և բրոնզե հայելիներ հայտնաբերվել են Արտաշատից, Գառնիից, Վաղարշապատից, Աշվանից⁶¹: Շրջանաձև, անպոչ հայելիները Հայաստանում հանդիպում են սկսած մ. թ. ա. II—I դարերից, սակայն լայն տարածում են ստանում մ. թ. առաջին դարերում: Այդ երեուլթր նկատելի է հատկապես Գառնիում, որտեղ II—I դարերի հայելիները քիչ են, իսկ I—III դդ. դամբարաններում և ամրոցի շերտերում նրանք հաճախ են հանդիպում⁶²:

Տափակ, հարթ շրջանաձև անկանթ հայելիները Հունաստանում տարածված են եղել հելլենիստական և վաղ հռոմեական շրջանում⁶³: Այդպիսի փոքր

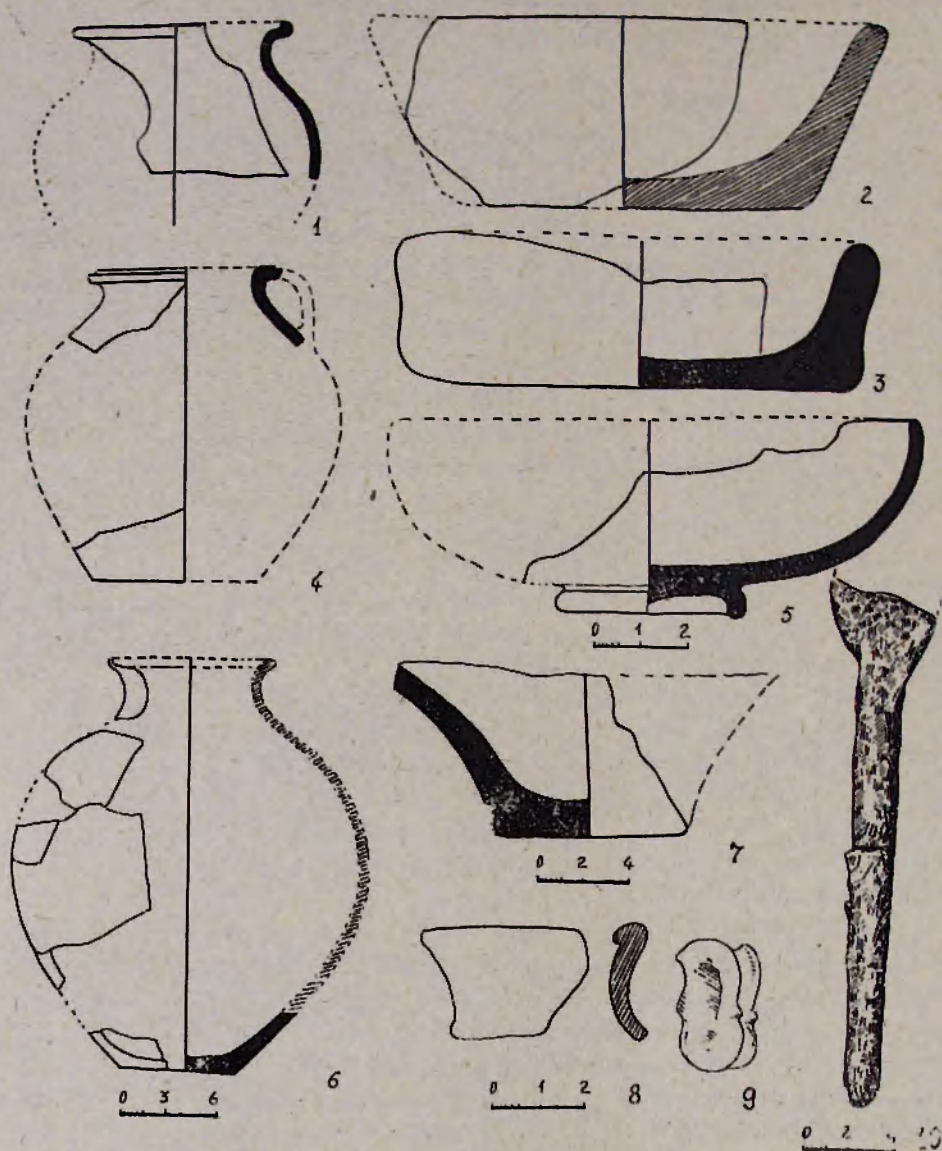
⁵⁹ «Гарин», II, стр. 82, рис. 586; V, стр. 94.

⁶⁰ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Ա. Ա. Քալաբրաբյան, նշվ. աշխ., աղ. 1, 11:

⁶¹ D. French, Aşvan Excavations, 1969, KP, 1969, Ankara, 1971, pl. 30,3.

⁶² «Гарин», I, рис. 36, II, рис. 45a, 6; V, стр. 97, 119, рис. 12, 50, 51.

⁶³ G. M. A. Richter and Ch. Alexander, A Greek mirror—Ancient or Modern?, AJA, 1917, № 3.

Фиг. 29. 1—10—фрагм. № 44

հայելիները Կերչում⁶⁴ թվագրվում են մ. թ. ա. I և մ. թ. առաջին դարերով⁶⁵։ Սկյութական նեպոլում⁶⁶ մ. թ. ա. III—I դդ., Ուտ-Լարինսկում⁶⁷ մ. թ. ա. III—I դդ., դրանք ընդող են նաև Դուրա-Նվրոպոսի դամբարաններին, որտեղ նրանք մեծ թիվ են կազմում և թվագրվում են մ. թ. ա. I—մ. թ. IV դարերով⁶⁸։ Ուրբնիսիում հանդիպում են մ. թ. IV դարում⁶⁹։

Արտաշատի մ. թ. ա. I և մ. թ. II դարերին վերաբերող այս պարզունակ ու փոքրիկ հայելիները հիմնականում գործածվել են քաղաքային ընակչության ավելի ստորին խավերի կենցաղում։

Անտիկ շրջանի դամբարաններում ամենաշատ հանդիպում են ուլունքներ, որոնք հանդիսացել են դարդարանքի ամենասիրված ու ատարածված առարկան։

Ի տարբերություն Գառնիի դամբարանների, Արտաշատի դամբարաններում ուլունքներ նույնպես քիչ են հայտնաբերվել։ Հեաաքքիթը⁷⁰ է, որ ուլունքներ դառնվել են կարասային թաղումներում (հարավարևելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 37, տրեմայան դամբարանադաշտ, դամբ. № 61, VII դրի վրա, դամբ. № 76) և փայտե պատդարակների կամ դադաղների մեջ կատարված թաղումներում (արևմտյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 59)։ Դա կարելի է բացատրել նույն պատճառով, ինչ որ ապակու բացակայությունը։ Այսինքն՝ մ. թ. ա. I և մ. թ. I դարերում դերակշռում են ապակյա ուլունքները, որոնք կրակի մեջ ընկնելով ոչնչացել են։

Արաշատի ուլունքներից ուշադրավ է լեռնային ըյուրեղից պատրաստված ուռուցիկ, քիչ երկարով ուլունքը (նկ. 44,7, արեմտյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 61)։ Լեռնային ըյուրեղից պատրաստված մի մեծ ուլունք հայնարերվել է Գեդադիթի վաղ հելլենիստական սարկոֆագից⁷⁰, Գառնիից։ Լեռնային ըյուրեղից պատրաստված դնդաձև, ձվաձև ե. այլ ձևերի ուլունքները սովորական են Ղրիմի I—II դդ. դամբարաններից⁷¹։ Նույն ժամանակին է պատկանում Արտաշատի լեռնային ըյուրեղից պատրաստված ուլունքը։

Ապակու մածուկից պատրաստված ուլունքներից հետաքրքիր է աչքերով ուլունքը (նկ. 44,10)։ Անդուլն ապակու վրա կաթնավուն շրջանակի մեջ երկնագույն ուռուցիկ աչքեր են արված (2 հատ)։ Հայտնի է, որ աչքերով ուլունքները հանդես են դալիս I հազարամյակի սկզբից և հարատևում են մինչև միջին դարերը։ Դրանք հանդիպում են անտիկ աշխարհի բոլոր երկրներում⁷²։ Հայաստանի առաջին դարերի դամբարաններում արդեն քիչ են հանդիպում։ Հեաաքքիթը-

⁶⁴ В. П. Шилов, Раскопки Калиновского курганного могильника, КСИИМК, вып. 59, 1955, стр. 125.

⁶⁵ Т. М. Арсеньева, *Изд. 2-е*, т. 143, № 2, 1-3.

⁶⁶ Н. Н. Погребова, Погребения в Мавзолее Неаполя скифского, МИА, № 96, М., 1961, стр. 174.

⁶⁷ Н. В. Анфимов, *Изд. 2-е*, т. 186, № 13, 1.

⁶⁸ N. P. Toll, The Necropolis, p. 122, 123.

⁶⁹ Л. А. Чилишвили, *Изд. 2-е*, т. 2, 1-4.

⁷⁰ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հնագիտական հայտնաբերություններ Գեդադիթում, ԼՀԳ, 1966, № 1, էջ 92.

⁷¹ Е. М. Алексеева, Классификация бус некрополя у дер. Ново-Отрадное, ПМКП, МИА, № 155, М., 1970, стр. 164, 165.

⁷² «Гарни», V, *զբաղանակները նույն տեղում*, էջ 110.

քիր են ոսկեպօծ ուլունքները (նկ. 43,1, արեմտյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 59, հարավարեւելյան դամբարանադաշտ, նկ. 19,7, դամբ. № 37)։ Այն Հայաստանում հանդիպում է Աքեմենյան շրջանից, բայց հատկապես լայն տարածում է ստանում հելլենիստական շրջանում։ Աքեմենյան շրջանի ոսկեպօծ ուլունքներ են հայտնաբերվել Ջրառատում⁷³, հելլենիստական շրջանի՝ Գառնիում⁷⁴, Կարմիր Ուլուրի⁷⁵ քաղաքային մասում բացված դամբարաններում և այլուր։ Այն Հայաստանում հարատևել է մինչև մ. թ. I—II դարերը։ Արաաշատի ոսկեպօծ ուլունքները գտնվել են մ. թ. ա. I—II դդ. (հորավարեւելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 37), մ. թ. I դարին պատկանող դամբարանից (արեմտյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 59)։

Ուլունքներից ուշադրության արժանի են կարմիր, թափանցիկ ապակուց պարաստված, լավ պահպանված օվալաձև ուլունքները (նկ. 43,1), որոնք գտնվել են նույն դամբարանից։ Կարմիր ուլունքներ սովորաբար քիչ են հանդիպում։ Գլանաձև կարմիր ուլունքներ գտնվել են Գառնիի I—II դդ. դամբարաններից⁷⁶։ Կարմիր գլանաձև և տակառաձև ուլունքներ են գտնվել Ղրիմում⁷⁷ (Նովո-Օտրադնոյե, I—II դդ.)։ Կարմիր, թափանցիկ ուլունքները հանդես են գալիս մ. թ. առաջին դարերում, երբ լայն տարածում են ստանում ասորերի գոյների ապակյա անոթները։ Այսպիսով, Արաաշատի կարմիր ուլունքները նույնպես թվագրվում են մ. թ. I—II դարերով։

Մեծ թիվ են կազմում ապակառաձև ուլունքները, որոնք պատրաստված են կանաչավուն ապակուց (նկ. 44,7, արեմտյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 59, 61)։

Նման ուլունքներ հայտնաբերվել են Գառնիի մ. թ. I—II դդ. դամբարաններից և ամրոցից⁷⁸։ Այդպիսի ուլունքներ հայտնի են Մինդեշաուրի կարասային թաղումներից⁷⁹, Ղրիմից⁸⁰ (մ. թ. I դ.), Ֆանագորիայից⁸¹ (մ. թ. ա. I—մ. թ. II դդ.)։ Ուլունքների այս ձևը ընդ որում է մ. թ. առաջին դարերին։

Արաաշատում մինք ունենք նաև դրեթե շեղանկյունաձև սուր ծայրով մի ուլունք (նկ. 43,1, արեմտյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 59)։ Կախված ուլունքների այդ ձևը գալիս է հելլենիստական շրջանից, բայց շեղանկյունաձև, սուր ծայրով Արաաշատի ուլունքը ընդ որում է մ. թ. ա. I—մ. թ. I դարերին։ Այդ-

⁷³ А. О. Мнацаканян, Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Арменнии, ИАН, 1961, № 8, стр. 74.

⁷⁴ «Гарни», V, стр. 111.

⁷⁵ А. А. Вайман, Г. А. Тирацян, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

⁷⁶ «Гарни», II, рис. между стр. 66 и 67.

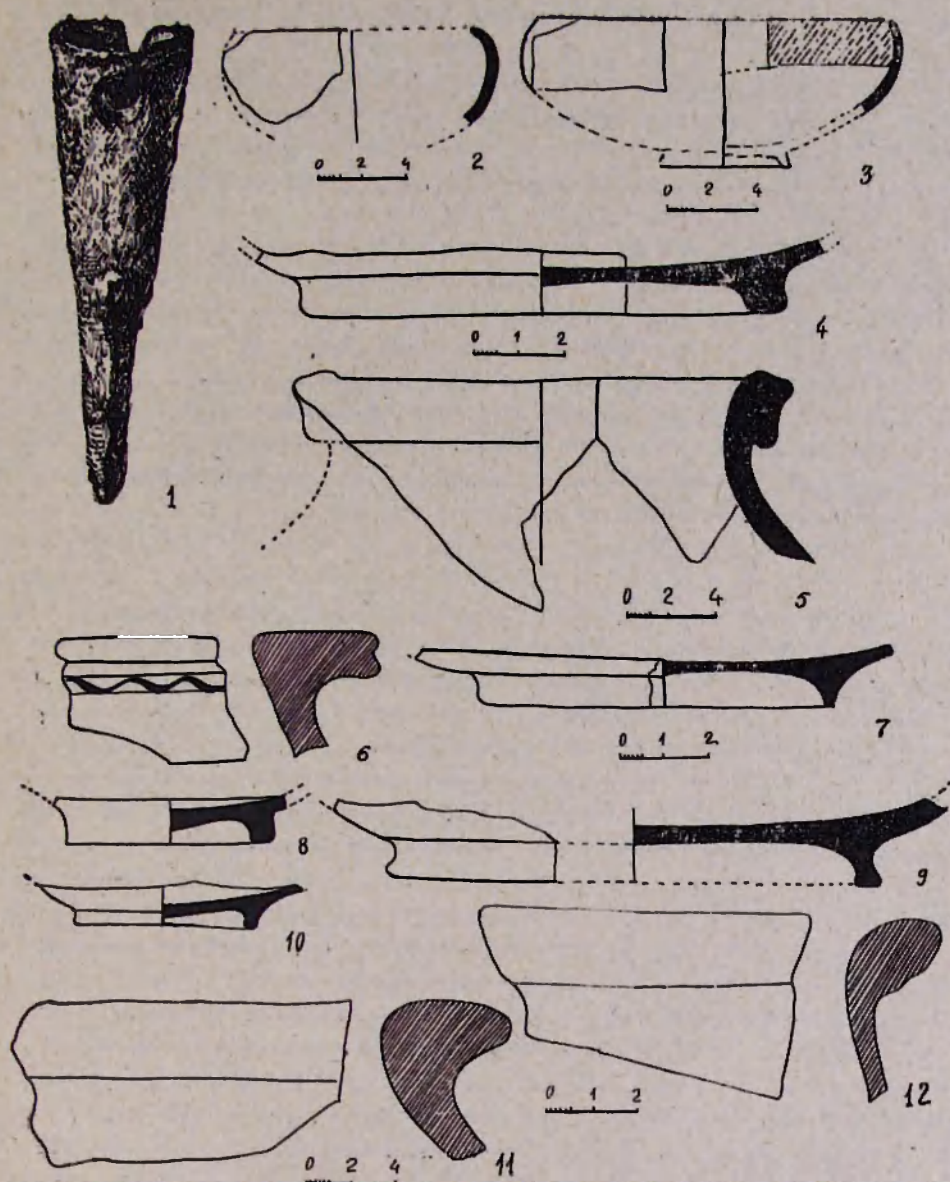
⁷⁷ Е. М. Алексеева, 224, 225, 226, 227, 228, 229.

⁷⁸ «Гарни», I, рис. 49; V, рис. 55.

⁷⁹ С. М. Казиев, Альбом, табл. XLIII, VIII, 15; С. М. Казиев, Т. И. Голубкина, Об одном кувшинном погребении, ИАН Аз ССР, 1949, №3 табл. IX.

⁸⁰ Е. М. Алексеева, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

⁸¹ И. Д. Марченко, Раскопки восточного некрополя Фанагории в 1950—1951 гг., МИА, М., 1956, № 57, рис. 4, 24.

Նկ. 30. 1-5, 7—դամբ. № 45, 6, 9, 11—դամբ. № 52, 8, 10, 12—դամբ. № 53

ույսի ուլունքներ դտնվել են վրաստանից, Ադրբեջանից⁸², Հյուսիսային Կովկասից⁸³,

Մեծ հնաքերբրություն են ներկայացնում նույն դամբարանից դանված սև գույնի վիցանիստ ուլունքները, որոնք պատրաստված են գրաֆիտից (նկ. 43,1)։ Գրաֆիտե ուլունքներ առաջին սնգոմ են հանդիպում Հայաստանում։ Ալգալիսիք մեկ հայտնի շեն նաև այլ երկրներից։ Նրանք ևս թվագրվում են մ. թ. I դարով։

Ուլունքներից մեկը քիչ տափակ առամնավոր ձև ունի, պատրաստված է մուգ կապտավուն ապակուց և պատած մանուշակագույն իոդագիայի թաղանթով (նկ. 19,7)։ Այն ևգիստակաւն պաստալից պատրաստված աարբեր ձևերի ուլունքների ընդօրինակությունն է։ Դրանք երևան են գալիս ուշ հելլենիստական շրջանում և հարաւեում մինչև վաղ միջնագար։ № 37 դամբարանի առամնավոր ուլունքը հարակից նյութերով թվագրվում է մ. թ. ա. I դարով։

Մեր կարծիքով, քննության առնված ուլունքների մեջ ներմուծվածներ չկան։ րոլորն էլ պատրաստված են անդում, ամենայն հավանականությամբ, Արտաշատում։

* * *

Արտաշատի դամբարաններից հայտնարեւված նյութերի մեջ ուշագրավ են նաև ապակյա կնիքները, որոնք դրեթե շրջանաձև են, վերին մասում ուռուցիկ, Սրանք իրենց ձևով հիշեցնում են լայն տարածում ստացած ավանդական սրրադան ըգեդին (սկարարեյ)։

Կնիքներից մեկը դտնվել է հարավարևելյան դամբարանադաշտից (դամբ. № 37)։ Այն պատրաստված է կանաչավուն ապակուց (մի ծայրը թերի է), վատ է պահպանված (1, 3 × 1, 5 սմ)։ Նրա վրա պատկերված է որսի անսարան, մարդու մենամարար վարալի հետ։ Կենդանին եակի ոտքերի վրա րարծրացած, առջևի ոտքերը պարդել է դեպի մարդը⁸⁴, իսկ վերջինս (մարդու եակի կեսը վնասված է) ձեռքի սուրն ուղղել է դեպի վարադի դունչը (նկ. 19,1)։ Մարդը մորուքավոր է, աջ ոտքը դեպի առաջ ծալած, վարադի մարմինը պրկված է, եռանկյունաձև դունչը ադեդնաձև զծով անջաաված։

Որսի տեռարանները վաղ հայկական և հելլենիստական շրջանի «հունապարսկական», «արևելա-հունական», «սիրիա-կապագովկիան» և տեղական փոքրասիական կնիքների ամենասիրված ու տարածված թեմաներից մեկն է։ Որսորդությունը դիտվում էր ոչ միայն որպես զվարճություն, այլև քաջություն, հերոսություն ցուցարերելու միջոց։ Դրա համար էլ նշանավոր ազնվականները, հաճախ, որսի ժամանակ մեծապէս հորս դալիս ահարկու դադանների դեմ և սպանում նրանց։ Այս սովորութիւնները, որ նույնքան հարազատ էին Հաւաստանին, որքան և մյուս երկրներին, դարեր շարունակ պահպանվում էին։ Այդ-

⁸² С. М. Казиев, Т. Н. Голубкина, Եշգ. աշխ., տախտ. IX.

⁸³ Н. В. Анфимов, Եշգ. աշխ., էջ 169, 186, նկ. 14, 18.

⁸⁴ Է. Դ. Խաչատրյան, Դիտորդութիւնների Հայաստանի հելլենիստական շրջանի գլխավորական մասին, ԼՀԳ, 1974, № 7, էջ 101, նկ. 4:

պիսի տեսարաններ պատկերվել են ոչ միայն կնիքների, այլև մետաղյա անոթների, դրամների, քարերի և այլ իրերի վրա:

Որսի ահսարան պատկերող կնիքներ հայտնաբերվել են Գառնիի և Օշականի դամբարաններում: Գառնիի կոպուլտ ապաքուց պատրաստված րուդմանիստ կնիքի վրա պատկերված է մարդու մենամարտը առյուծի⁸⁵, իսկ Օշականի լեռնային բուրեղից պատրաստված շրջանաձև կնիքի վրա՝ մարդու մենամարտը արջի հետ⁸⁶ (նկ. 19, 13): Այսպես դիտին չալմա փաթաթած մարդը ձախ ձեռքի դաշույնը խրել է արջի վղի մեջ, իսկ աջ ձեռքի նիզակով հարվածում է գազանի կրծքին: Արջը աջ թուփը մեկնել է դեպի մարդու ոտքը՝ հարվածելու նրան: Վարպեաը ահող ուսլաբարը շեշտելու համար գաղանի բերանը թեթևակի բաց է պատկերել, իրանը քիչ առաջ թեքված, ետեի ձախ ոտքը, որի վերջավորութունը չի երևում, ետ է տրված: Դա գազանի հորձակումը շեշտելու համար է: Բուվականին ուռուցիկ արված պատկերը քարացած է, շարժումը պայմանական, մանրամասները քիչ են արված: Համեմատաբար լավ են պատկերված արջի թաթերը և մարդու գլուխը: Համառոտագիտությունները քիչ խախտված են:

Արտաշատի կնիքը զուգահեռ և հարակից նյութերով թվագրվում է մ. թ. ա. II—I դարերով: Օշականի կնիքը իր՝ համեմատաբար լավ մշակմամբ կարող է պատկանել վաղ հելլենիսական շրջանին:

Արտաշատի մյուս կնիքը (VIII բլ., դամբ. № 80) պատրաստված է կտնաշավուն անթափանցիկ ապակուց: Հարթ մակերեսին պատկերված է դձպի աջ վազող ձի (1,5×1,3): Պատկերը քիչ ոճավորված է: Զիու գլուխը փոքր է և տրված է մի գծով, կուրծքը շաա մեծ, դձպի առաջ ցցած, հզորութունը շեշտելու համար, մեջքը բտրակ, պոչը, որ սկսվում է շատ վերեից՝ գրեթե մեջքից, առամնավոր է (նկ. 49, 6): Զիու առջևի ոտքերը ծալած են, քիչ իրարից ետ ու առաջ տրված, ետևի ոտքերը դձպի ետ են ծալած և կարճ: Այսպես կրծքի հզորութունն ու պոչի առամնավորութունը, հավանաբար, ձիու ոչ սովորական, առասպելական լինելն է շեշտում:

Կենդանիները միասին կամ առանձին պատկերելը նույնպես հատուկ է «հունա-պարսկական», «արեելա-հունական», փոքրասիական կնիքների և նրանց տարատեսակների համար: Հայաստանում հայանաբերվել են մի շարք՝ մեջքին թռչուն կանգնած մի եղջերվի, ձիու, իբար սոտ կանգնած ձիերի, ձիու և քուռակի, առյուծի, արջի և այլ կենդանիների պատկերներով մ. թ. ա. V—I դդ. պատկանող կնիքներ⁸⁷:

Արտաշատի կնիքի զուգահեռները մեղ հայտնի չեն: Նրա պատկերը և պատկերելու եղանակը խոսում են կնիքի տեղում պատրաստված լինելու օգտին: Այն երբող է թվագրվել մ. թ. ա. I դարով, և պատկանում է փոքրասիական-անդրկովկասյան խմբին⁸⁸:

⁸⁵ Ժ. Դ. Խաչատրյան, *Նշմ. աշխ.*, էջ 100 և հտ., նկ. 3:

⁸⁶ С. А. Есаян, А. А. Калактырян, *Նշմ. աշխ.*, էջ 38, տախտ. IV₁₀:

⁸⁷ Ժ. Դ. Խաչատրյան, *Նշմ. աշխ.*, էջ 102:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 104:

Արտաշատի դամբարանադաշտերից հայտնաբերված ամենակարևոր նյութերից մեկը, դա արծաթյա փոքրիկ սրվակն է (րարձր. 6, 8 սմ, պս. ար. 1, 7 սմ)։ Այն զրեթե դլանաձև, դեղի վեր թեթեակի նեղացող, երկարուկ ածխոնի, կոնաձև հասակ, ցածրադիր վիղն ավարավում է ասաիճանարար լայնացող պսակով, իրանի մակերևույթը զուգահեռ ակոսավոր ղոտիներով բաժանված է ղրեթե երեք հուվասար մասերի։ Վերին հատվածը, ուսերից սկսած, հարդարված է աերեններից կալմված եղնաձև ծայրերը դեղի ներքև ուղղված երեք շարք վարդերով (տախա. XXI⁴⁵)։ Անոթը, որն, անկասկած, եղել է օժանելիքի սրվակ, ձևով շատ նման է հելլենիստական շրջանի, այսպես կոչված, «փյունիկյան» ապակե սրվակներին։ Արծաթե սրվակի զարդերն անգամ հիշեցնում են վերոհիշյալ սրվակների զարդերը։

Արծաթե սրվակի զարդերը, իրենց ձևով ու մշակումով, ձայնակցում են Արտաշատի I քաղաքի հայտնաբերված անոթների կանթերի՝ ամուրի թեղերի և ծովաձիու իրանի հարդարանքի հետ⁸⁹։

Արծաթյա սրվակի զուգահեռներ մեզ հայտնի չեն անաիլ շրջանի այլ հուշարձաններից, սակայն, վերոհիշյալ կանթերի նման, սրվակը ևս ներմուծվել է Միդիայից։ Այն իր ձևով ու մշակումով կարող է պատկանել մ.թ.ա. II—I դարերին։

Արտաշատի դամբարաններից հայտնաբերված դրամները⁹⁰ փոքրաթիվ են, Դա առաջին հերթին բացատրվում է նրանով, որ հարավարևելյան և արևելյան դամբարանադաշտերում թաղումները հիմնականում կաարվել են դիակիղմամբ։ Այդ դեպքում սովորարար դրամներ չէին գրվում։ Ինչ վերաբերում է կարասային և հիմնահողային թաղումներին, սույա դրանք շատ աղքատիկ էին։ Դրամները հայտնաբերվել են միայն VIII քաղաքի վրա բացված և քաղաքներից արևմուտք գտնվող ցածր քաղաքի վրա բացված ժայռափոր դամբարաններից։

Ուշագրավ է Տիգրան II-ի պղնձյա դրամը, որը կտրված է Արտաշատում, նրա եակի երեսին պատկերված է թևավոր նիկեն։ Դրամներից երկրորդը Տրայանոսի (98—117 թթ.) դիդրախման է, որը կտրվել է 98—99 թթ. Կապադովկյան Կեսարիայում։ Նա պատկերված է դեմքով դեպի աջ, գլխին պսակ կա (տախա. XVI₂)։

Մյուս դրամները պարթևական և սասանյան են։ Դրանցից ամենահինը Հրաշատ III-ի (մ. թ. ա. 70—57 թթ.) արծաթյա դրամն է։ Թաղավորը պատկերված է դեմքով դեպի ձախ, գլխին ժապավեն է կապած։ Մյուս երեսին Արշակն է նստած, պարզած աջ ձեռքում աղեղ (տախա. XXI₂)։ Սասանյան թագավորներից հայանի է Շապուհ I-ի (240—271 թթ.) արծաթյա դրամը։

⁸⁹ Б. Н. Аракелян, Основные результаты раскопок древнего Арташата в 1970—1973 годах, ИФЖ, стр. 53 и сл., рис. 8

⁹⁰ Տիգրանի, Տրայանոսի և Հրաշատ III-ի դրամները որոշել է Մկրտիչ Զարգարյանը, իսկ սասանյանը՝ Խ. Մուշեղյանը։

Բազմազան դերերով դեպի ձախ է պատկերված, դիտին ունի բարձր թագ:

Արտաշատի ընդունելից և դամարարաններից հայտնաբերված դրամները վկայում են, որ Հայաստանում, մ. թ. ա. III դարից սկսած, լայնորեն ատրածված են եղել հելլենիսական երկրների թագավորների կտրած դրամները, իսկ մ. թ. ա. I դարից Հայաստանի դրամական շրջանառության մեջ իրենց որոշակի տեղը են դրավում Տիգրան II-ի և նրա հաջորդների կտրած դրամները: Հնագայում, հայկական շուկաներում շրջանառության մեջ էին հռոմեական, պարթևական և սասանյան դրամները: Ըստ երևույթին, մասամբ դրանով կարելի է բացատրել Արշակունի հայ թագավորների սեփական դրամներ չկտրելու համաձայնը:

Ուշագրավ է արևելյան դամարարանադաշտից գտնված բրոնզե դիմաքանդակը, որի դիտին հետևի մասից դատելով փակցված է եղել ինչ-որ անոթի: Այն պատկանում է սարուկներին վերաբերող դիմակների թվին: Դեմքն իրական և խիստ չափազանցված անիրական, դրոտեակային կերպավորում ունի՝ խոշոր աչքեր, դուրս պրծած խնձորակներով, կիսված հոնքերը ուժեղ արտահայտված, մկանուտ են, որի հետևանքով կերպարը ձեռք է բերել ցասկոտ արաահայտություն: Քթի վերնամասը ամբողջությամբ ներս է ընկած և միայն ստորին մասն է սրածայր ցցված: Բերանը ավելի շուտ հիշեցնում է բացված ծովախեցու Դեմքի համեմատ չափազանց մեծ է և ընդհանուր կերպարին տալիս է կիսաֆանտաստիկ ընթացիկ: Մազերը չափազանց խիտ են, ետ սանրված, որոնք երկու կողմերում ավարտվում են երեքական հյուսքերով:

Դիմակի ալգայիսի բարձրաքանդակ կա Պերգամոնում⁹¹, որը քթի, բերանի ու մորուքի ձևով, աչքերի փոսիկներով մոտենում է մերին, սակայն Արտաշատի դիմաքանդակը ձայնակցում է Պոմպեյից գտնված բրոնզե վառարանների վրա ամրացված դիմակներին⁹²:

Արտաշատի դիմակը, ամենայն հավանականությամբ, իապիկյան է և պատկանում է ներմուծված անոթի կամ վառարանի: Այն կարող էր Հայաստան բերվել կամ առևտրական ճանապարհով, կամ հռոմեական զորքերի միջոցով: Արտաշատի դիմակը թվագրվում է մ. թ. ա. I դարի վերջով և մ. թ. I դարի սկզբով, այսինքն, օգոստոսյան շրջանով:

⁹¹ M. Bleber, The History of the Greek and Roman theater, Princeton, London, 1939, fig. 273.

⁹² P. Gusman, Pompei. La villes moeurs les Arts, Paris, 1899, pp. 298, 350